

KWR Waterwijs

KWRW 2025.080 | December 2025

**Caleidoscopisch kijken:
Rechtvaardigheid als
pijler voor de
watersector**

KWR | **waterwijs**

Impact door kennis van drinkwater

KWR | **waterwijs**

Colofon

Caleidoscopisch kijken: Rechtvaardigheid als pijler voor de watersector

Dit onderzoek is uitgevoerd in het kader van KWR Waterwijs, het collectieve drinkwateronderzoeksprogramma van KWR, de waterbedrijven en Vewin.

KWRW 2025.080 | december 2025

Projectnummer

404300/138

Projectmanager

Jolijn van Engelenburg

Opdrachtgever

KWR Waterwijs – VO Thema Klant en Thema Omgeving & Transities

Auteur(s)

Sabrina Keinemans, Katja Barendse, Fabi van Berkel

Illustratie

Manon Bijkerk

Kwaliteitsborger(s)

Jos Frijns

Verzonden naar

Dit rapport is verspreid onder deelnemers aan het KWR Waterwijs-programma.

Openbaarheid

Dit rapport is openbaar.

Keywords

rechtvaardigheid, watertransitie, transitie, actoren of change

Jaar van publicatie
2025

Meer informatie
dr. Sabrina Keinemans
T 06 21142343
E sabrina.keinemans@kwrwater.nl

PO Box 1072
3430 BB Nieuwegein
The Netherlands

T +31 (0)30 60 69 511
E info@kwrwater.nl
I www.kwrwater.nl

KWR

2025 ©

Alle rechten voorbehouden aan de KWR Waterwijs-deelnemers. Niets uit deze uitgave mag - zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van KWR - worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier.

Samenvatting

Rechtvaardigheid als pijler voor de watertransitie

Auteurs Sabrina Keinemans, Katja Barendse, Fabi van Berkel

Het '(on)rechtvaardig waterlandschap' (door Manon Bijkerk) visualiseert de rechtvaardigheidsvragen die door professionals in deze studie zijn opgeworpen.

Aanleiding: Groeiende aandacht voor rechtvaardigheid

In 2023 bepleitte de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR) dat rechtvaardigheid, net als doelmatigheid en rechtmatigheid, een belangrijke pijler moet zijn van het klimaatbeleid en de daarmee gepaard gaande transitie. Ook voor de watersector is rechtvaardigheid een belangrijk thema. Toenemende droogte, te snelle waterafvoer, toenemend watergebruik, vervuiling en verzilting nopen tot een watertransitie om daarmee het watersysteem klimaatrobuust te maken. Het is inherent aan een dergelijke transitie dat hierin keuzes worden gemaakt die raken aan rechtvaardigheid. Want wat is, bijvoorbeeld, een eerlijke verdeling van water in tijden van schaarste? En zijn er gemeenschappen die onevenredig geraakt worden door bijvoorbeeld waterschaarste of vervuiling? Er is behoefte aan meer duiding en kadering van het concept rechtvaardigheid in de context van de watersector. Deze studie biedt deze duiding en kadering.

Aanpak: Theoretisch en empirisch onderzoek

Dit onderzoek bestond uit een theoretische en een empirische studie. In de theoretische studie zijn diverse theoretische perspectieven op rechtvaardigheid samengebracht en geïllustreerd met voorbeelden uit de watersector. Het empirisch onderzoek bestond uit een workshop en interviews met professionals uit de drinkwatersector. Met hen is gesproken over hun visie op de betekenis van rechtvaardigheid in de context van de watersector, en de (on)rechtvaardigheden die zij daarin tegenkomen. Deze bevindingen zijn steeds geïnterpreteerd door de lens van de perspectieven die in de theoretische studie zijn beschreven.

Resultaten: De taal van rechtvaardigheid wordt nog niet gesproken

Drinkwaterprofessionals zien het als een recht dat iedereen in Nederland altijd toegang heeft tot voldoende schoon drinkwater. Dat is de voornaamste invulling van rechtvaardigheid die in de workshop en interviews tot uitdrukking komt. Deze opvatting kan getypeerd worden als een vorm van plichtethiek die vertrekt vanuit menswaardigheid en gelijkwaardigheid van alle mensen. Tegelijkertijd signaleren professionals wel dat er kanttekeningen te plaatsen zijn bij dit mensenrecht: is het recht op water onbegrensd bijvoorbeeld? Tevens komen ook andere perspectieven op rechtvaardigheid tot uitdrukking, zoals de visie dat water een goed is dat drinkwaterbedrijven in beheer hebben en waar ze goed voor moeten zorgen. Alle drinkwaterprofessionals signaleren echter dat zij nauwelijks in termen van rechtvaardigheid over drinkwater en drinkwateropgaven spreken.

In de workshop en interviews worden diverse vormen van onrecht in de watersector benoemd. In de bevindingen worden deze gepresenteerd aan de hand van drie hoofdthema's: beschikbaarheid, kwaliteit en besluitvorming. Minder vaak wordt ook kennisonrecht genoemd als belangrijk vraagstuk in de watertransitie: welke type kennis wil de sector serieus nemen? Een belangrijk knelpunt dat professionals signaleren is het gebrek aan actorschap: het (on)vermogen om waardenafwegingen te maken.

Vervolg: Voer de dialoog over de opdracht van de sector en de waarden die daarin besloten liggen

Omdat er nauwelijks over rechtvaardigheid wordt gesproken en er weinig expliciet richting wordt gegeven in rechtvaardigheidsvragen, is het zinvol om hierover een dialoog in de sector op gang te brengen. Vervolgonderzoek kan hierbij behulpzaam zijn. Discoursanalyse of vormen van handelingsonderzoek kunnen ondersteunen in het formuleren van een gemeenschappelijke waardenhorizon voor de watersector. Onderzoek vanuit andere perspectieven dan drinkwaterprofessionals kunnen opvattingen en ervaringen met onrecht in beeld brengen waarvoor nu (gedeeltelijk) aandacht is.

Implementatie: Hulpmiddelen voor de dialoog

In dit project zijn twee concrete tools ontworpen om de dialoog over een rechtvaardige watertransitie aan te gaan. Allereerst is dat de caleidoscoop van rechtvaardigheid. De caleidoscoop bevat diverse theoretisch perspectieven op rechtvaardigheid, en kan gebruikt worden om te toetsen of in een concreet vraagstuk met diverse aspecten van rechtvaardigheid rekening is gehouden. Tevens biedt de caleidoscoop de mogelijkheid om inhoudelijke afwegingen te maken in rechtvaardigheidsvragen. Ten tweede is een afbeelding van een (on)rechtvaardig waterlandschap vorm gegeven, waarin diverse rechtvaardigheidsvragen worden weergegeven die uit dit onderzoek naar boven kwamen. Deze afbeelding kan gebruikt worden als startpunt voor een gesprek over de omgang met (on)rechtvaardigheid.

De onderbouwing en achtergrondinformatie bij de twee tools is te vinden in dit rapport, een bondige samenvatting daarvan in een sway, en in een podcastaflevering over een rechtvaardige watertransitie.

Maatschappelijke impact: De watertransitie als maatschappelijke opgave

De watertransitie raakt allerlei maatschappelijke domeinen en actoren – huishoudens, industrie, agrarische sector et cetera – en heeft invloed op de ruimtelijke inrichting van Nederland in de toekomst. Het is daarbij van belang dat de inrichting van het (drink)watersysteem niet alleen bepaald wordt door technische mogelijkheden en pragmatisme, maar dat ook bewust keuzes worden gemaakt in het licht van maatschappelijke waarden zoals rechtvaardigheid, volksgezondheid en duurzaamheid. Dit project kan, samen met de hulpmiddelen die eruit voortkomen, ertoe

bijdragen dat rechtvaardigheid een van de pijlers wordt waarop de watertransitie gebaseerd wordt. Hoewel de caleidoscoop en het drieluik vooral tot stand zijn gekomen op basis van input van drinkwaterprofessionals, zijn deze ook voor andere actoren in de watersector relevant en door hen toepasbaar voor een rechtvaardige watertransitie.

Summary

Justice as a pillar for the water transition

Authors Sabrina Keinemans, Katja Barendse, Fabi van Berkel

The '(un)just water landscape' (by Manon Bijkerk) visualises the justice issues raised by professionals in this study.

Context: Growing attention for justice

In 2023, the Netherlands Scientific Council for Government Policy (WRR) argued that justice, alongside efficiency and legality, should be an important pillar of climate policy and associated interventions. Justice is also very relevant for the water sector. Increasing drought, rising water use, pollution and salinization necessitate a water transition, in order to make the water system future proof. Such a transition involves inevitable choices that touch on justice. What is a fair distribution of water in times of scarcity for example? And are there communities disproportionately affected by, for instance, water shortages or pollution? Hence, clarification and framing of the concept of justice in the context of the water sector is needed. This study provides that clarification and framing.

Method: Theoretical and empirical research

This research project consisted of a theoretical and an empirical study. In the theoretical study, various theoretical perspectives on justice were brought together and illustrated with examples from the water sector. The empirical research consisted of workshops and interviews with professionals from the drinking water sector. They were asked

about their views on the meaning of justice in the context of the water sector, and the injustices they encounter. These findings were interpreted through the lens of the theoretical study.

Results: Vocabulary to discuss water (in)justice is lacking

Drinking water professionals consider it a human right that every Dutch inhabitant has access to sufficient clean drinking water. This is the main interpretation of justice that can be discerned from the data. This view can be characterized as a form of deontology, as it is based on perceptions of human dignity and equality. At the same time, professionals point out that there are caveats regarding this human right: for example, is the right to water unlimited? Other perspectives on justice also emerge, such as the view that water is a resource managed by drinking water companies and that they must take good care of it. However, all professionals indicate that they hardly ever speak about drinking water and drinking water challenges in terms of justice.

Follow-up: Reflect on the core task of the sector and the values associated with it

Because there is hardly any discussion about justice and little explicit guidance is given on matters of justice, it is useful to organize dialogue on this in the sector. Further research can be helpful in this regard. Discourse analysis or forms of action research can support the formulation of a common 'value horizon' for the water sector. Research from perspectives other than those of drinking water professionals can capture perceptions and experiences of injustice that are currently only (partially) given attention.

Implementation: Tools for the Dialogue

In this project, two tools were designed to start and engage in a dialogue about a just water transition. First, there is the kaleidoscope of justice. The kaleidoscope contains various theoretical perspectives on justice and can be used to assess whether a specific issue takes into account different aspects of justice. It also provides the possibility to make substantive considerations in questions of justice. Second, an image of a (un)just drinking water landscape has been created, depicting various justice-related questions that emerged from this research. This image can be used as a starting point for a conversation about dealing with (in)justice. The rationale and background information for the two tools can be found in this report and in a concise summary of it in a Sway.

Societal impact: The water transition as a societal challenge

The water transition affects various societal domains and actors – households, industry, the agricultural sector, etc. – and will influence the spatial planning of the Netherlands in the future. It is therefore important that the design of the (drinking) water system is not determined solely by technical possibilities and pragmatism, but that conscious choices are also made in light of societal values such as justice, public health, and sustainability. This project, together with the tools derived from it, can contribute to making justice one of the pillars on which the water transition is based. Although the kaleidoscope and the (in)just water landscape were mainly developed based on input from drinking water professionals, they are also relevant for other actors in the water sector and can be applied by them for a just water transition.

Inhoud

Colofon	1
Samenvatting	2
Rechtvaardigheid als pijler voor de watertransitie	2
Summary	5
Inhoud	7
1 Aanleiding	9
1.1 Doel van de studie	10
1.2 Leeswijzer	10
2 Methode	11
2.1 Onderzoeksopzet	11
2.2 Theoretische studie	11
2.3 Empirische studie	12
2.3.1 Workshop	12
2.3.2 Verdiepende interviews	13
2.3.3 Artistieke verbeelding	14
2.4 Analysemethoden en betrouwbaarheid	14
3 Resultaten theoretische studie	15
3.1 Caleidoscoop van rechtvaardigheid	15
3.2 Relevantie van rechtvaardigheid: de waarom-vraag	16
3.2.1 Over morele instincten en de noodzaak tot correctie daarvan	16
3.2.2 Relevantie voor de watersector	17
3.2.3 Samenvattend: rechtvaardigheid als ethisch vraagstuk	19
3.3 Vormen van rechtvaardigheid: de vraag naar <i>wat</i> en <i>wie</i>	20
3.3.1 Wat staat er op het spel?	20
3.3.2 Voor wie moeten we rechtvaardig zijn?	23
3.3.3 Rechtvaardigheid als systemisch vraagstuk: Nancy Fraser	25
3.3.4 Samenvattend: een integraal perspectief	26
3.4 Rationele en universele criteria: de vraag <i>hoe</i> tot een oordeel over rechtvaardig handelen te komen	27
3.4.1 Utilitarisme	27
3.4.2 Plichtethiek	28
3.4.3 Teleologie (deugdeethiek)	29
3.4.4 Het maximin principe van Rawls	30
3.4.5 Samenvattend	32

3.5	Relationele en contextuele benaderingen: de <i>hoe</i> -vraag vanuit een ander perspectief	33
3.5.1	Zorgethiek	34
3.5.2	Van recht naar onrecht	35
3.5.3	Samenvattend	37
3.6	Actorschap en rechtvaardigheid	37
3.6.1	Verantwoordelijkheid	38
3.6.2	Toewijding	39
3.6.3	Samenvattend	40
3.7	Conclusie	40
4	Resultaten empirische studie	42
4.1	Rechtvaardigheid in de drinkwatersector	42
4.1.1	Rechtvaardigheid als motivatie en gevoel	42
4.1.2	Rechtvaardigheid als richtinggevende waarde	43
4.1.3	Diversiteit in perspectieven	44
4.1.4	Kijkend door de caleidoscoop	46
4.2	Beschikbaarheid van water	48
4.2.1	Toegankelijkheid	48
4.2.2	Verdeling	49
4.2.3	Verspilling	51
4.2.4	Kijkend door de caleidoscoop	51
4.3	(Drink)waterkwaliteit	52
4.3.1	Verdeling	52
4.3.2	Impact op gezondheid en leefomgeving	53
4.3.3	Kijkend door de caleidoscoop	53
4.4	Besluitvormingsprocessen	54
4.4.1	Richting geven	54
4.4.2	Inclusie	55
4.4.3	Eigenbelang	56
4.4.4	Kijkend door de caleidoscoop	57
4.5	Beloningsverschillen en het negeren van kennis	58
5	Conclusie	60
6	Discussie	61
7	Vervolg	62
7.1	Aanbevelingen voor vervolg	62
7.2	Toepassing door drinkwaterbedrijven	62
7.3	Relevantie voor andere stakeholders en maatschappelijke impact	64
	Referenties	65
I	Bijlagen	68

1 Aanleiding

In 2023 bepleitte de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR) dat rechtvaardigheid, net als doelmatigheid en rechtmatigheid, een belangrijke pijler moet zijn van het klimaatbeleid en de daarmee gepaard gaande transities. Ook voor de watersector, verantwoordelijk voor primaire publieke diensten, is rechtvaardigheid een belangrijk thema. Toenemende droogte, te snelle waterafvoer, toenemend watergebruik, vervuiling en verzilting nopen tot een watertransitie om daarmee het watersysteem klimaatrobust te maken. Het is inherent aan een dergelijke transitie dat hierin keuzes gemaakt worden met grote impact voor betrokkenen – zowel positief als negatief. Want wat is, bijvoorbeeld, een eerlijke verdeling van water in tijden van schaarste? En zijn er gemeenschappen die onevenredig geraakt worden door bijvoorbeeld overstromingsrisico's als gevolg van klimaatverandering? Ook in minder uitdagende tijden is de vraag naar rechtvaardigheid echter onontkoombaar. Toegang tot schoon drinkwater is immers een bestaansvoorwaarde voor al het leven op aarde. Water is een natuurlijke bron die ook door al dit leven op aarde kan en mag worden gebruikt: een *common good*, in het Nederlands een *meent* of *gemeengoed* genoemd en dit heeft implicaties voor het beheer van water. In Nederland en Vlaanderen hebben onder andere drinkwaterbedrijven, waterschappen en lokale overheden¹ daar een belangrijke rol in. Zij beheren de verdeling, zuivering en het verlenen van toegang tot water voor burgers en organisaties. Deze waterorganisaties spelen hierdoor een belangrijke rol in het maken van rechtvaardigheidsafwegingen rondom water.

Het maken van deze afwegingen is niet eenvoudig. Veel waterorganisaties streven naar de realisatie en erkenning van meervoudige maatschappelijke waarden van water². Dit zijn bijvoorbeeld waarden als duurzaamheid, sociale gelijkheid en gezondheid. Bestaande modellen, zoals het donut-model of brede welvaart-model, hebben oog voor dergelijke waarden, maar ondersteunen niet in het maken van de afweging welke waarden dit precies zijn, hoe je ze prioriteert, en hoe je ze inricht: er wordt gesteld dat het aan de samenleving is om dit te bepalen (zie van Berkel and van Alphen (2022)). Vergelijkbaar stelt een recente studie naar mogelijke invullingen van omgevingsmanagement dat transformatieve omgevingsmanagers zich (moeten) richten op de realisatie van maatschappelijke meerwaarde. Ook hierbij geldt dat zowel in de realisatie van deze maatschappelijke meerwaarde, als in de conceptualisering hiervan rechtvaardigheid een belangrijke rol kan spelen. Hoe dit kan worden ingevuld en welke normatieve keuzes hierin gemaakt (moeten) worden is nog onduidelijk (zie van Alderen and van Dooren (2024)).

Er is dus behoefte aan meer duiding en kadering van het concept rechtvaardigheid in de context van de watersector. Rechtvaardigheid biedt een belangrijke bouwsteen in de ontwikkeling van zowel normatieve visie van waterorganisaties over de omgang met klimaatopgaven en de invulling van onder andere de watertransitie. Kennis over verschillende interpretaties van rechtvaardigheid stelt professionals bovendien in staat bewuste en weloverwogen afwegingen te maken in hun dagelijkse besluiten.

¹ Vlaanderen kent geen waterschappen. Taken met betrekking tot afvalwaterzuivering zijn uitbesteed aan een private partij (Aquafin). Lokale overheden en de Vlaamse Milieumaatschappij zijn verantwoordelijk voor opgaven rondom droogte en waterveiligheid.

² Zo spreken onder andere de Unie van Waterschappen en de Vewin over *de maatschappelijke bijdragen van de waterketen* in Buist, E., Dekker, G., & van der Eem, H. (2024). *Landelijke visie, strategie en uitvoeringsagenda voor de waterketen richting 2050*. Ambient. <https://unievandwaterschappen.nl/wp-content/uploads/Visie-en-strategie-waterketen-11-december-definitief.pdf>

1.1 Doel van de studie

Dit onderzoek had tot doel om inzicht te krijgen in de wijze waarop rechtvaardigheid wordt begrepen en ervaren binnen de watersector, en om de spanningsvelden te verkennen die professionals daarbij tegenkomen.

Dit verkennend onderzoek zet een aantal invloedrijke denkrichtingen en hoofdstromingen uiteen die het debat rondom rechtvaardigheid kenmerken. Hiermee kunnen drinkwaterbedrijven en professionals reflecteren op vraagstukken rond rechtvaardigheid en zichzelf positioneren. Deze studie draagt daarmee bij aan de ontwikkeling van *ethische sensibiliteit* in de watersector, en stelt waterprofessionals in staat om bewust en weloverwogen tot keuzes te komen en rechtvaardigheid onderdeel te maken van afwegingen en besluitvorming.

1.2 Leeswijzer

Deze studie bestond uit twee delen. Allereerst is in kaart gebracht welke bestaande benaderingen van rechtvaardigheid onderscheiden kunnen worden. Daarbij was het niet de ambitie om volledig te zijn – door de eeuwen heen is er een breed scala aan perspectieven en benaderingen van rechtvaardigheid ontstaan – maar wel om inzicht te geven in een aantal benaderingen van rechtvaardigheid die aan bod komen in literatuur over klimaatverandering en specifiek de watertransitie. In hoofdstuk drie wordt een overzicht gegeven van deze benaderingen. Hierbij is gewerkt vanuit het idee van een caleidoscoop: Door aan de caleidoscoop te draaien krijgt de lezer inzicht in de verschillende perspectieven die kunnen worden toegepast op het thema rechtvaardigheid.

Vervolgens is informatie verzameld over de manier waarop drinkwaterprofessionals over rechtvaardigheid denken, en vormen van rechtvaardigheid en onrechtvaardigheid die zij in hun werk tegenkomen. Het resultaat van dit empirisch onderzoek wordt beschreven in hoofdstuk vier.

Hoofdstuk vijf en zes bespreken respectievelijk de conclusies en discussie bij dit onderzoek, waarna in hoofdstuk zeven wordt stil gestaan bij de implicaties ervan. Eerst wordt echter in het volgende hoofdstuk twee, beschreven hoe het onderzoek vorm heeft gekregen.

2 Methode

2.1 Onderzoeksopzet

Dit onderzoek had tot doel om inzicht te krijgen in de wijze waarop rechtvaardigheid wordt begrepen en ervaren binnen de watersector, en om de spanningsvelden te verkennen die professionals daarbij tegenkomen. De studie is kwalitatief en verkennend van aard en combineert theorie en empirie met twee onderdelen:

1. een literatuurstudie naar theoretische benaderingen van rechtvaardigheid,
2. een participatieve empirische fase met een workshop en interviews.

Het onderzoek is ontworpen als een reflectief en participatief proces, waarin theorie en praktijk in samenhang werden onderzocht. De verschillende onderdelen bouwden voort op elkaar: inzichten uit de literatuurstudie vormden de basis voor de workshops en de resultaten van de workshops bepaalden de focus van de interviews.

Deze werkwijze weerspiegelt een constructivistische en participatieve onderzoeksbenadering, waarin kennis over rechtvaardigheid niet als vaststaand gegeven wordt beschouwd, maar ontstaat in de wisselwerking tussen concepten, ervaringen en gezamenlijke reflectie. Op twee momenten tijdens dit proces heeft een denktank van drie drinkwaterprofessionals input geleverd: 1. Na afronding van de literatuurstudie en ter voorbereiding op het empirisch onderzoek 2. Na afronding van de empirische studie. Daarnaast is de denktank gevraagd om mee te denken over respondenten voor het onderzoek. De input van de denktank is meegenomen als empirische data in dit onderzoek en verwerkt als onderdeel van de informatie die uit de workshop is verkregen. Wanneer in dit rapport verwezen wordt naar de workshop (zie 2.3.1), wordt daarmee dus ook gerefereerd aan gesprekken met de denktank.

2.2 Theoretische studie

Het onderzoek startte met een literatuurstudie waarin verschillende theoretische benaderingen van rechtvaardigheid zijn geïnventariseerd en geanalyseerd. Zoals McKee (2025) signaleert, is er inmiddels een veelheid aan literatuur over rechtvaardigheid in relatie tot klimaat- en ecologische vraagstukken, waaronder wateropgaven. Daarin worden steeds andere perspectieven op en definities van rechtvaardigheid gebruikt. Er lijkt dus geen eenduidige lens waarmee naar waterrechtvaardigheid wordt gekeken. Zo kijkt McKee zelf vooral vanuit de lens van procedurele rechtvaardigheid naar watermanagementliteratuur. In deze studie zijn de theoretische kaders waarvan gebruikt wordt gemaakt bij elkaar gebracht en wordt steeds ook de achterliggende visie op rechtvaardigheid beschreven. Daarbij is gebruikgemaakt van zowel klassieke als eigentijdse benaderingen van rechtvaardigheid, waaronder distributieve en procedurele rechtvaardigheid, die relatief veel voorkomen in literatuur over klimaat- en waterrechtvaardigheid (Imani et al., 2025), maar ook minder vaak voorkomende benaderingen zoals erkennende rechtvaardigheid en diverse visies op al deze soorten van rechtvaardigheid. Al deze perspectieven zijn visueel en inhoudelijk samengebracht in een caleidoscoop (zie 3.1).

De caleidoscoop is ontwikkeld om de veelheid aan theoretische kaders hanteerbaar te maken. Methodologisch fungeert zij niet als normatief toetsingskader, maar als conceptueel hulpmiddel dat:

- Perspectieven samenbrengt: De caleidoscoop visualiseert en ordent diverse benaderingen van rechtvaardigheid, zodat ze in samenhang kunnen worden bekeken.

- Dialoog faciliteert: Door de caleidoscoop als lens te gebruiken, kunnen professionals verschillende dimensies van rechtvaardigheid herkennen en bespreken (wat staat er op het spel, voor wie, hoe denken we erover, waarom is het belangrijk).
- Contextueel kijkt: De caleidoscoop sluit aan bij benaderingen die benadrukken dat richtlijnen voor rechtvaardigheid altijd contextafhankelijk zijn en beïnvloed worden door machtsstructuren.
- Meervoudig kijken stimuleert: Het draaien aan de caleidoscoop kan een ander licht werpen op een vraagstuk, waardoor onderliggende mechanismen van (on)recht zichtbaar worden en beter onderbouwde keuzes mogelijk zijn.

Kortom, methodologisch is de caleidoscoop een analytisch en dialogisch instrument dat helpt om de complexiteit van rechtvaardigheid in de watertransitie te structureren en bespreekbaar te maken, en op grond daarvan weloverwogen als sector keuzes te maken in de watertransitie.

De literatuurstudie had een dubbel doel. Ten eerste bood zij een conceptueel fundament om rechtvaardigheid in de context van de watersector te begrijpen. Ten tweede fungeerde zij als methodologisch instrument: de inzichten uit de literatuur vormden de basis voor gesprekken in de workshops, waarin drinkwaterprofessionals reflecteerden op hoe (on)rechtvaardigheid in hun werk gestalte krijgt. Ook werd de literatuurstudie als basis gebruikt voor het formuleren van interviewvragen, het duiden van de spanningsvelden en het structureren van de analyse.

2.3 Empirische studie

2.3.1 Workshop

De empirische studie startte met een workshop voor drinkwaterprofessionals (mei 2025). Deze had tot doel om spanningsvelden rondom rechtvaardigheid in de watersector te identificeren vanuit de praktijk van drinkwaterprofessionals. De bijeenkomst bracht elf deelnemers samen uit verschillende functies en organisaties. In de workshop stonden drie vragen centraal:

1. Waar krijg *jij* buikpijn van in je werk?
2. Waar krijgen *burgers* in jullie gebied buikpijn van?
3. Waar krijgt *het ecosysteem* buikpijn van?

Deze vragen hingen op posters in de ruimte en werden vanuit drie invalshoeken beantwoord:

- Intuïtief:
Nog voordat er toelichting was gegeven op het project of theoretische verdieping, beantwoordden deelnemers de vragen eerst individueel en daarna in groepsverband. Antwoorden werden op post-its verzameld. Deze stap werd bewust als eerste gezet om de spontane, intuïtieve associaties van deelnemers met onrechtvaardigheid op te halen.
- Rationeel/theoretisch:
Na de intuïtieve fase volgde een introductie van theoretische perspectieven op rechtvaardigheid en een toelichting op de caleidoscoop. Vervolgens werden deelnemers uitgenodigd om hun eerdere antwoorden aan te vullen, zodat intuïtieve inzichten konden worden verrijkt met rationele overwegingen.
- Affectief:
Daarna volgde een mindfulness-oefening met muziek, waarin deelnemers zich een ervaren onrecht voor de geest haalden en hier vanuit gevoel bij stilstonden. Ook na deze stap konden deelnemers hun antwoorden aanvullen, om ruimte te geven aan affectieve inzichten.

De workshop werd afgesloten met een gezamenlijke selectie van de meest urgente en relevante spanningsvelden en afspraken over vervolgactiviteiten. Een van de deelnemers aan de workshop organiseerde na afloop binnen de eigen organisatie een vergelijkbare workshop, op basis van de georganiseerde werkvormen. Daaruit resulteerde eveneens een inventarisatie van wateronrecht, dat eveneens is meegenomen als data in deze studie.

De werkvormen waren interactief en gericht op het creëren van een veilige en open setting (*safe space*), met technieken zoals pressure cooking en stille reflectie om zowel rationele als gevoelsmatige dimensies van rechtvaardigheid te verkennen. De resultaten zijn verzameld op posters en post-its en deze notities zijn vervolgens door de drie onderzoekers besproken en ingevoerd in het software programma MaxQDA. Op basis daarvan konden een aantal hoofdthema's uit de data worden opgemaakt, namelijk:

- Vraagstukken die samenhangen met waterbeschikbaarheid
- Vraagstukken die samenhangen met waterkwaliteit
- Vraagstukken die samenhangen met besluitvorming en macht
- Onderliggende mens- en natuurbeelden van drinkwaterprofessionals
- Impliciete en expliciete normen die zij belangrijk vinden

Deze thema's zijn vervolgens door de onderzoekers verwerkt in een vragenlijst voor de verdiepende interviews. Het programma van de workshop is opgenomen in bijlage I.I.

2.3.2 Verdiepende interviews

Om de in de workshop geïdentificeerde spanningsvelden verder te verkennen, zijn zes semigestructureerde interviews gehouden met acht professionals van verschillende drinkwaterbedrijven. Tabel 1: Respondenten geeft een overzicht van functies en geslacht.

Tabel 1: Respondenten

Respondentnr.	Geslacht	Functie
1	M	Technoloog en adviseur
2	M	Programmamanager
3	V	Programmamanager
4	V	Strateeg
5	V	Onderzoekcoördinator
6	V	Beleidsadviseur
7	V	Strateeg
8	M	Asset manager

De gesprekken gingen in op de aard en achtergrond van de spanningsvelden die uit de workshop naar voren waren gekomen, de manier waarop organisaties hiermee omgaan, en de waarden die daarbij een rol spelen. De verkregen inzichten boden verdieping en hielpen om de eerder verzamelde thema's te concretiseren.

De interviews duurden één tot anderhalf uur en zijn met toestemming van de deelnemers opgenomen en getranscribeerd. Het interviewprotocol is opgenomen in bijlage I.II. Alle interviews zijn anoniem verwerkt in de analyse en rapportage. Citaten en voorbeelden zijn zo weergegeven dat individuele deelnemers of organisaties niet herleidbaar zijn. Deze werkwijze waarborgde de vertrouwelijkheid van de deelnemers en ondersteunde een open en veilige uitwisseling tijdens het onderzoek. Nadat alle interviews waren geanalyseerd zijn de bevindingen gepseudonimiseerd voorgelegd aan de respondenten: zij kregen de gelegenheid om feitelijke onjuistheden te corrigeren, citaten te nuanceren maar konden ook aangeven of zij zich herkenden in de interpretaties en conclusies van de onderzoekers. In de literatuur staat dit bekend als *member checking*, dat bijdraagt aan de geloofwaardigheid van kwalitatief onderzoek (Van Loon, 2022). Zeven van de acht respondenten maakten gebruik van deze mogelijkheid om te reageren op een eerste analyse van de interviews: over het algemeen herkenden zij zich in de bevindingen en aanpassingen bleven beperkt tot nuanceringen van bevindingen of precisering van citaten.

2.3.3 Artistieke verbeelding

Op basis van de resultaten van de theoretische en empirische studie is een kunstenaar (Manon Bijkerk, La Nonette illustratie) uitgenodigd om de gevonden spanningsvelden visueel te verbeelden. Deze stap maakte onderdeel uit van het onderzoeksproces en had tot doel om de verzamelde inzichten vanuit een ander perspectief te verkennen en toegankelijk te maken.

Het kunstwerk werd vormgegeven als een drieluik, geïnspireerd op De Hooiwagen van Jheronimus Bosch. Waar Bosch zijn werk gebruikte om een duidelijke morele boodschap over te brengen - bijvoorbeeld dat hebzucht een zonde is - is het drieluik in dit onderzoek juist ingezet om ruimte te creëren voor reflectie op morele complexiteit, zonder oordeel. De driedelige vorm maakt het mogelijk om verschillende perspectieven en spanningen naast elkaar te tonen, zonder dat één interpretatie de overhand krijgt. De kunstenaar vertaalde de beschreven spanningsvelden naar een beeldtaal die niet bedoeld was als letterlijke illustratie, maar als middel om nieuwe perspectieven en betekenissen te verkennen.

Het drieluik kan gebruikt worden als gespreks- en reflectiemiddel, en is dus een gesprekstoel die resultaat is van het onderzoek.

2.4 Analysemethoden en betrouwbaarheid

Alle data (workshop posters, post-its, aantekeningen, transcripten) zijn kwalitatief geanalyseerd volgens een cyclisch proces van open, axiale en selectieve codering waarbij gebruik werd gemaakt van MaxQDA. Alle data – notities uit de workshop en transcripten van de interviews – werden ingevoerd in dit softwareprogramma en door de eerste auteur van dit rapport gecodeerd. De codeersystematiek werd in eerste instantie – na de workshop – uitgebreid besproken door de betrokken onderzoekers en dit vormde de basis voor de coderingen van alle data. In de eerste fase werden codes inductief ontwikkeld op basis van de taal van de deelnemers. In de tweede fase zijn deze samengebracht tot overkoepelende thema's, die de belangrijkste spanningsvelden vormen.

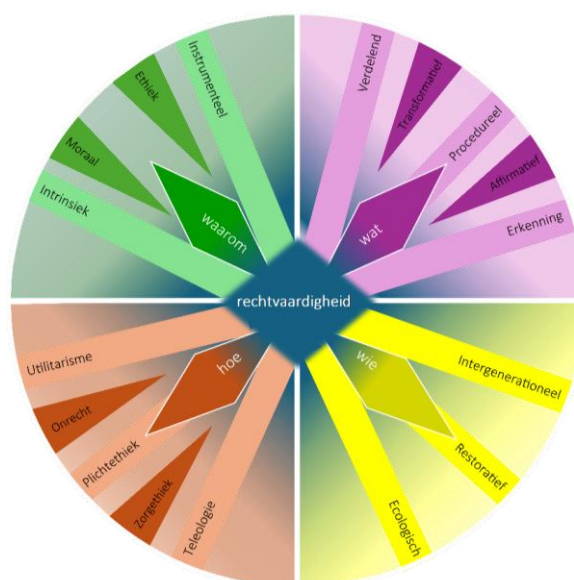
De betrouwbaarheid is versterkt door deze methodische triangulatie (literatuur, workshop, interviews), terugkoppeling van voorlopige resultaten aan deelnemers (member check) en transparantie over en reflectie op de onderzoekerpositie. Het onderzoek beoogt geen generaliseerbare uitspraken te doen, maar wil bijdragen aan verdiepend begrip van de manieren waarop rechtvaardigheid in de watersector wordt geïnterpreteerd en beleefd.

3 Resultaten theoretische studie

3.1 Caleidoscoop van rechtvaardigheid

Van rechtvaardigheid bestaan diverse definities en benaderingen. De bedoeling van dit hoofdstuk is niet om deze uitputtend langs te lopen, maar om de lezer kennis te laten maken met een aantal benaderingen die aangetroffen worden in publicaties over klimaatverandering of de watertransitie. Niet zozeer deze publicaties zelf worden besproken, als wel de benaderingen van rechtvaardigheid waar zij uit putten. Dit is een breed scala, en de theoretische studie vormt daarmee als het ware een caleidoscoop³. De diverse kleuren van de caleidoscoop staan symbool voor verschillende theoretische invalshoeken om over rechtvaardigheid na te denken (zie Figuur 1 Caleidoscoop van rechtvaardigheid). Gezamenlijk bieden ze een veelkleurig perspectief dat als lens kan dienen om naar urgente maatschappelijke vraagstukken zoals de watertransitie te kijken. Een lens die de rechtvaardigheidsdimensie van die vraagstukken duidelijk laat oplichten en die ook benut kan worden om bij lastige morele kwesties tot weloverwogen besluiten te komen. De caleidoscoop is geen normatief kader: het geeft geen vastomlijnde definitie van rechtvaardigheid en normen waar de watertransitie aan moet voldoen. De caleidoscoop geeft echter wel houvast. Allereerst omdat ze waterprofessionals taal geeft om over rechtvaardigheid van gedachten te wisselen. Ten tweede kan de caleidoscoop gebruikt worden om te toetsen of in een concreet vraagstuk met diverse aspecten van rechtvaardigheid rekening is gehouden. Deze aspecten zullen in onderstaande paragrafen verder beschreven worden, en hebben betrekking op een viertal kernvragen die relevant zijn voor het denken over rechtvaardigheid:

- Waarom zou je rechtvaardig willen zijn?
- Wat staat er bij rechtvaardigheid op het spel?
- Wie moeten er eigenlijk allemaal rechtvaardig behandeld worden?
- Hoe bepalen we wat rechtvaardig is en wat niet?

Figuur 1 Caleidoscoop van rechtvaardigheid

³ Een caleidoscoop is een spiegellende veelhoekige buis of koker die aan het ene einde gekleurde kralen of andere kleurige voorwerpen bevat. Het andere uiteinde van de buis bevat een kijkopening. Twee spiegels lopen over de gehele lengte ervan. De gebruiker kijkt van de ene kant in de buis en het licht zorgt via de andere kant voor reflecties in de spiegels. Door deze reflecties ontstaat een symmetrisch mandala-achtig patroon, dat door het schudden met de buis kan veranderen (bron: Wikipedia)

Rechtvaardigheid is uiteindelijk echter ook iets dat mensen moeten doen. Hoewel het in de theorievorming minder aandacht heeft gekregen, gaat de laatste paragraaf van dit hoofdstuk om die reden over 'agents of justice', oftewel het actorschap dat nodig is om rechtvaardig te kunnen handelen.

3.2 Relevantie van rechtvaardigheid: de waarom-vraag

3.2.1 Over morele instincten en de noodzaak tot correctie daarvan

In een experiment van de vermaarde primatoloog Frans de Waal, moeten twee Kapucijnerapen een eenvoudige taak uitvoeren in ruil voor een beloning. Aanvankelijk krijgen beide apen dezelfde beloning voor dezelfde taak: ze krijgen een stuk komkommer in ruil voor het aangeven van een steen. Op enig moment verandert dat, en geeft de onderzoeker twee verschillende beloningen. Komkommer voor de aap die voor de kijker links in beeld zit, druiven - een veel lekkerder snack! - voor de aap rechts in beeld. In de opname van het experiment (klik op onderstaande Video 1: Experiment Kapucijnerapen, via Youtube) zien we hoe de aap links de komkommer weigert en resoluut teruggooit naar de onderzoeker.

Video 1: Experiment Kapucijnerapen, via Youtube

Het experiment van De Waal is inmiddels wereldwijd bekend, en het maakt volgens hem duidelijk dat niet alleen mensen maar ook dieren moraliteit kennen, en dus onderscheid maken in morele categorieën zoals eerlijk en oneerlijk handelen. Over rechtvaardigheid kunnen we heel ingewikkeld en moeilijk denken, maar experimenten als die van De Waal suggereren dat mensen en dieren een heel basaal gevoel voor moraal hebben dat een evolutionaire basis heeft (De Waal, 1998; Verplaetse, 2008). In de literatuur wordt in dit verband gesproken over morele instincten waar onder andere het gevoel voor eerlijkheid en rechtvaardigheid onderdeel van uitmaakt (Verplaetse, 2008). Hoewel dit instinct soms haarscherp is, zoals bij de linker Kapucijneraap, helpt het ons op andere momenten echter niet per se verder. Een gedachtenexperiment kan dat illustreren.

Het experiment van De Waal wordt een aantal keren herhaald. Weer zitten twee apen in een setting waarbij ze een steen moeten werpen in ruil voor een ongelijke beloning. In de originele variant komt een van de apen, laten we hem Sjaak noemen, in opstand omdat zijn beloning veel minder lekker is dan de beloning van de buurman, die we hier voor het gemak even Felix noemen.

- Stel nu dat Felix een veel zwaardere steen terug had moeten gooien dan Sjaak. Verdient Felix dan een druif, en Sjaak maar een komkommer?
- Stel dat Sjaak gewoon minder goed kan werpen: hij gooit de steen weliswaar terug, maar met een heel flauw boogje, of ver uit de richting van de onderzoeker. Felix is veel sterker en kan veel beter mikken. Heeft Felix in dit geval de druiven eerlijk verdiend?
- Stel nu dat de beperkte gooivermogens van Sjaak een gevolg zijn van een fysieke beperking: hij is bijvoorbeeld heel oud of geboren met een handicap. Verdienen Sjaak en Felix in dat geval een gelijke beloning voor het teruggooien van de steen?
- Of – en dit is misschien wel de moeilijkste – stel dat jij Felix was en druiven had gekregen voor een identieke klus. Hoe oneerlijk had je het dan voor aap Sjaak gevonden dat hij slechts komkommer kreeg? (En vraag je af: kun jij dan echt zoveel beter mikken?).

Dit soort gedachtenexperimenten laat zien dat hoewel mensen en dieren een instinctieve moraal kennen, het toch heel moeilijk is om enkel op grond daarvan te bepalen wat rechtvaardig is. Allereerst omdat ons instinct niet onpartijdig is. Mensen laten persoonlijk belang en groepsbelangen mee wegen in hun oordeel over rechtvaardigheid: als een situatie in hun voordeel is, zijn ze minder geneigd om daarin onrecht te zien. Ervaringen van onrecht zijn dus subjectief (Shklar, 2024). Auteurs die de aanwezigheid van het morele instinct beschrijven onderkennen dat ook en beschrijven dat er naast dit instinct ook rationele mechanismen nodig zijn om ons moreel gedrag te reguleren (Verplaetse, 2008). Bij rationele mechanismen kan gedacht worden aan pogingen om morele standaarden of normenkaders te formuleren, zoals bijvoorbeeld de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Dergelijke normenkaders fungeren als correctiemechanisme op instinctief gedrag: ze zouden kunnen helpen om onrechtvaardigheid of inhumaniteit te voorkomen. Het formuleren van universele basisregels die duidelijk maken wat rechtvaardig is en wat niet, en er vervolgens ook naar te handelen, is echter heel lastig. Zelfs over de vraag wat mensenrechten zijn kunnen we immers discussiëren. En er is een oneindig aantal situaties te bedenken waarin we dan weer het ene, en dan weer het andere eerlijk vinden. Wat zijn bijvoorbeeld de argumenten om in de ene situatie een ongelijke beloning van Kapucijnerapen rechtvaardig te vinden, en in een andere situatie niet?

Uiteraard is wel heel vaak geprobeerd om deze argumenten te formuleren. Dit gebeurt met name in het vakgebied van de ethiek en de politieke filosofie. Al eeuwenlang wordt in deze disciplines geprobeerd om tot een duidelijk houvast te komen voor het beantwoorden van de bovenstaande gedachtenexperimenten. Daarbij wordt veelvuldig het type gedachtenexperiment dat wij hierboven schetsen gebruikt om een universeel waardensysteem op te bouwen en ethische vuistregels op het spoor te komen. Voordat we dieper ingaan op deze rechtvaardigheidstheorieën geven we alvast een spoiler: tot op de dag van vandaag is er geen officiële consensus over een theorie van rechtvaardigheid en is er dus geen universele lijst met criteria om vast te stellen of een beslissing of handeling rechtvaardig is. Dat komt omdat de vraag naar rechtvaardigheid geen vraag naar *feiten* is, iets dat we met wetenschappelijk onderzoek kunnen beantwoorden, maar een vraag naar het *goede*. De lezer die een duidelijke checklist voor rechtvaardig waterbeheer verwacht moeten we teleurstellen: die volgt niet. Wel biedt deze studie een schets van de diversiteit aan perspectieven op rechtvaardigheid, die houvast kunnen geven om de watertransitie mede te funderen op rechtvaardigheid als pijler.

3.2.2 Relevantie voor de watersector

Naarmate in de volgende hoofdstukken de diverse perspectieven op rechtvaardigheid verder worden uitgewerkt, zal ook de relevantie voor de (drink)watersector geïllustreerd worden. Ieder rechtvaardigheidsperspectief, vestigt namelijk de aandacht op weer andere kwesties van recht en onrecht. Er is echter ook een meer algemene reden te geven waarom aandacht voor rechtvaardigheid relevant is voor de watersector. In dit verband wordt vaak gerefereerd aan de opgave van klimaatverandering waar we voor staan. In diverse publicaties – zowel wetenschappelijk als beleidsmatig – wordt gewaarschuwd voor gevolgen van klimaatverandering en worden deze gevolgen geproblematiseerd in het licht van rechtvaardigheid (zie onder andere Hulscher et al. (2023) en SER (2025). Schoon water wordt bijvoorbeeld schaarser, en de kosten van het zuiveren van drinkwater lopen op. De

vraag naar rechtvaardigheid komt dan automatisch in beeld, omdat naast technische kennis – hoe maken we water schoon? – ook ethische afwegingen gemaakt moeten worden bij dit type vragen. Wat is een rechtvaardige verdeling van een schaars goed zoals schoon water? Wat vinden we van hoogtechnologische oplossingen voor waterzuivering die druk leggen op energie en grondstoffen? Hoe verdelen we die kosten van zuivering? Zijn er gemeenschappen die onevenredig geraakt worden door overstromingsrisico's en moeten zij daarvoor gecompenseerd worden? Door wie? Een argument om (ethisch) zorgvuldig om te gaan met deze vragen, is dat klimaatbeleid en klimaatmaatregelen alleen op draagvlak kunnen rekenen als mensen het gevoel hebben dat deze maatregelen eerlijk zijn (Hulscher, 2023). In ons allen schuilt immers een Kapucijneraapje met een instinctieve moraal, dat protesteert tegen onrecht. Ook voor de (drink)watersector is dat een belangrijk argument. Een maatregel zoals het verhogen van drinkwatertarieven kan volgens de redenering van het WRR op meer draagvlak rekenen als burgers het gevoel hebben dat de gestegen kosten voor drinkwater eerlijk verdeeld worden. De WRR noemt expliciet dit draagvlak als belangrijke reden om aandacht te besteden aan rechtvaardigheid in grote maatschappelijke transities, zoals de watertransitie (Hulscher et al., 2023).

Een criticus zou echter kunnen opmerken dat dit wel een heel instrumentele reden is om rechtvaardigheid een pijler te maken onder de watertransitie. Een van de *founding fathers* van de normatieve ethiek, Immanuel Kant, is zo'n criticus. Hij stelt dat een dergelijke instrumentele motivatie per definitie moreel twijfelachtig is, omdat deze niet is ingegeven door een autonome wil om het goede te doen, maar door andere doelen die andere belangen dienen. Kant geeft verschillende voorbeelden om dit te illustreren. Een van die voorbeelden lijkt erg op de situatie van de Kapucijneraapjes (Sandel, 2010).

'Een onervaren klant (bijvoorbeeld een kind) komt een winkel binnen om er een brood te kopen. Zonder dat het kind dit zou beseffen, zou de winkelier hem kunnen afzetten: hij zou het kind meer kunnen laten betalen dan de normale prijs van een brood. Maar de winkelier realiseert zich dat anderen daarachter zouden kunnen komen. Dan zou het verhaal dat hij op deze manier van kinderen profiteert de ronde kunnen gaan doen en daar zou zijn handel onder te lijden hebben. Daarom besluit hij het kind niet te veel te laten betalen. Hij brengt de normale prijs in rekening.' (p. 134).

In bovenstaand geval handelt de winkelier eerlijk. Althans, we gaan er voor het gemak vanuit dat alle lezers van deze casus het instinctief oneerlijk vinden als een kind een hogere prijs voor brood moet betalen dan een volwassene. In dit geval doet de winkelier dat echter enkel om de eigen reputatie te beschermen. Zijn eerlijkheid dient dus het eigenbelang, wat volgens Kant een zeer wankel basis is voor rechtvaardig en eerlijk handelen. Het handelen van de winkelier heeft dan ook geen morele waarde. Op Kant en zijn ideeën over wat rechtvaardigheid dan wel is, wordt verderop terug gekomen. Op deze plaats is zijn theorie echter van belang, omdat ze illustreert dat de motivaties voor rechtvaardig handelen ertoe doen. De overwegingen van de watersector om rechtvaardigheid meer aandacht te geven verdienen om die reden nadere reflectie. Wanneer de watertransitie pregnante ethische vraagstukken opwerpt, willen we deze dan adresseren om draagvlak voor noodzakelijke ingrepen te verkrijgen (of andere instrumentele redenen), of adresseren we deze om iedere watergebruiker recht te doen en zwakke belangen te beschermen? Handelen we, met andere woorden, vanuit een autonome wil om het goede te doen?

Tekstkader 1A: Genereus Chemours

In Dordrecht worden sinds 1967 PFAS geproduceerd door het chemiebedrijf Chemours en haar voorganger DuPont. Daarbij worden ook stoffen, waaronder PFAS, uitgestoten in de leefomgeving (lucht, water). Diverse wateren en gronden in de omgeving van de fabriek zijn hierdoor ernstig vervuild geraakt. Daardoor kon er onder andere lange tijd niet gezwommen worden in zwemplassen in de regio. In de zomer van 2024 bood Chemours Dordtenaren met een kleine portemonnee vier gratis toegangskaarten voor het zwembad aan: het zwemmen in natuurwater werd afgeraden. Chemours toonde zich vaker genereus voor de Dordtenaren. Zo sponsorde het bedrijf in 2019 Wantijpop, een gratis popfestival voor inwoners van de regio, vernoemd naar de rivier de Wantij. Protesterende bewoners van de regio wezen op de ironie van de sponsoring van het Wantijfestival door een bedrijf dat zelf rivieren verontreinigt (Dordrecht.net, 2019). Chemours lijkt hiermee niet een autonome wil tot het goede tentoon te spreiden, maar vooral eigenbelang na te streven.

▲ Mensen toch in het water bij plas Merwelanden ondanks verbod door hoeveelheid PFAS. © Jeffrey Groeneweg

Vier keer gratis zwemmen voor Dordtenaren op kosten van Chemours, omdat er PFAS in de Merwelanden zit

Afbeelding 1: Krantenkop uit Algemeen Dagblad, 16 juli 2024

Naast de opgaven waar waterorganisaties mee te maken hebben door onder andere klimaatverandering, is water ook een *common good*. Het idee dat er natuurlijke bronnen zijn die door niemand als exclusief eigendom kunnen worden geclaimd, gaat ver terug in de tijd en er wordt naar verwezen in bijvoorbeeld het Romeinse recht maar ook door Kant, die we eerder al tegenkwamen (Lijster, 2022). In de loop van de moderne geschiedenis werden meenten echter langzaam maar zeker geprivatiseerd: een proces waarbij per definitie de vraag naar rechtvaardigheid gesteld kan worden. Want op grond van welke overweging mogen private partijen zich een deel van een gemeengoed toe-eigenen? Wat is daarbij 'eerlijk'?

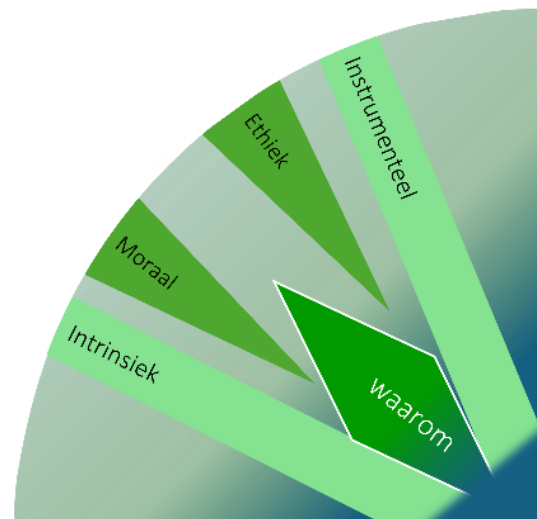
Ook voor water, dat traditioneel als een natuurlijke meent⁴ gezien werd, zijn deze vragen relevant. De economische waarde van water is lange tijd onderstreept, volgens sommigen zelfs al sinds de middeleeuwen (Kaika, 2004), bijvoorbeeld in de [Dublin Statement on Water and Sustainable Development uit 1992](#). Het belang van deze economische waarde komt ook tot uitdrukking in het verdienmodel dat [Nestle](#) rond water heeft gecreëerd. Pas in 2010(!) werd het recht op drinkwater vastgelegd door de mensenrechtenraad van de Verenigde Naties en inmiddels wordt een stap verder gezet, en zelfs ervoor gepleit om water weer als meent te gaan behandelen (Mazzucato & Zaqout, 2024). Dat betekent dat niemand zo maar een privéclaim kan leggen op water, dat iedereen toegang moet hebben tot water en dat ook alle gebruikers iets te zeggen hebben over de manier waarop we met water omgaan. Het zijn in onze tijd niet langer alleen de eigenschappen van een grondstof of goed, maar ook de manier waarop we deze beheren die het echt tot *gemeengoed* maken (Lijster, 2022). Rechtvaardigheidsvraagstukken zijn daarmee inherent verbonden aan water als gemeenschappelijk goed, ook zonder klimaatuitdagingen en vervuiling. Want wat vindt de Kapucijneraap in ons ervan dat Nestlé een noodzakelijk goed als water aan onze gezamenlijke aarde onttrekt, en het met enorme winsten verkoopt? Zelfs in tijden van overvloedigheid, kan hier de vraag naar rechtvaardigheid worden gesteld.

3.2.3 Samenvattend: rechtvaardigheid als ethisch vraagstuk

Als we nu een eerste blik door de caleidoscoop werpen, dan zijn er een aantal thema's die oplichten ten aanzien van de 'waarom-vraag' (het groene gedeelte van de caleidoscoop). Het werd duidelijk dat zowel mensen als dieren instinctief onrecht herkennen als het zich voordoet. Dit aangeboren besef van goed of fout noemen we moraal. De

⁴ Naast natuurlijke meenten, kunnen ook kunstmatige meenten worden onderscheiden die uit cultuur voortkomen. Denk bijvoorbeeld aan 'taal'.

aanwezigheid van moraal alleen maakt echter niet per definitie dat we rechtvaardig handelen: het moreel instinct kan ons er bijvoorbeeld ook toe verleiden om eigenbelang mee te wegen in ons handelen. Theorieën over rechtvaardigheid kunnen dit beteugelen, omdat ze algemeen geldende principes of richtlijnen voor rechtvaardig handelen proberen te formuleren. Ethiek is dus het reflecteren op de aangeboren moraal en de waarden en normen die in ons gedrag leidend (zouden moeten) zijn. Een eerste ethisch principe werd in deze paragraaf ook benoemd, namelijk de stelling dat rechtvaardig handelen om de juiste intrinsieke intentie vraagt en niet primair instrumenteel mag zijn. Tot slot stelden we vast dat ethiek en rechtvaardigheid voor de watersector relevante concepten zijn. Enerzijds omdat schoon water een steeds schaarser goed wordt, anderzijds omdat water een gemeengoed is.

3.3 Vormen van rechtvaardigheid: de vraag naar *wat* en *wie*

In de vorige paragraaf werden een aantal basisconcepten beschreven die behulpzaam en nodig zijn om over rechtvaardigheid van gedachten te kunnen wisselen om daarmee inzichtelijk te maken waarom voor de watersector rechtvaardigheid een belangrijk thema is. In het vervolg komen rechtvaardigheidstheorieën zelf aan bod. Daarbij worden inhoudelijke principes of uitgangspunten voor rechtvaardigheid beschreven, maar ook worden diverse vormen of dimensies van rechtvaardigheid onderscheiden. We zouden dit kunnen zien als de themagebieden waarover rechtvaardigheid zich uitstrekt. Op deze themagebieden wordt nu eerst ingegaan, te beginnen met de vraag naar wat er eigenlijk bij rechtvaardigheid op het spel staat, en voor wie we rechtvaardig moeten zijn: de paarse en gele delen van de caleidoscoop.

3.3.1 Wat staat er op het spel?

Het vraagstuk van de *verdelende* rechtvaardigheid van (im)materiële goederen

Een eerste vraagstuk dat zich in het kader van rechtvaardigheid in de watersector expliciet aandient, is het vraagstuk van *verdeling*. Zowel als het gaat om de klimaatcrisis, als om de benadering waarin water als een gemeengoed wordt gezien, is een van de eerste vragen: hoe (ver)delen we water, en hoe gaan we om met de kosten en risico's van klimaatverandering? Hier staat *verdelende rechtvaardigheid* centraal, waarin de aandacht met name uitgaat naar een eerlijke verdeling van alle goederen die een samenleving ter beschikking staan. Dat kan om materiële goederen staan, zoals geld of voedsel dat nodig is om überhaupt te kunnen overleven. Verdelende rechtvaardigheid gaat echter ook over minder tastbare goederen, zoals gezondheidszorg of onderwijs. Deze benadering van rechtvaardigheid raakt dus aan opvattingen over (on)gelijke toegang tot middelen en hulpbronnen, maar ook de (on)gelijke verdeling van lasten en risico's en de mate waarin deze ongelijkheid acceptabel wordt gevonden. Rawls (2006) bijvoorbeeld, definieert onrechtvaardigheid als 'ongelijkheden die niet iedereen ten goede komen' (p. 102).

In het rapport 'Rechtvaardigheid in klimaatbeleid' adviseert de WRR om klimaatvraagstukken en de daarmee gepaard gaande transitie expliciet vanuit deze verdelende rechtvaardigheid te benaderen (Hulscher et al., 2023). De vraag is echter of deze lens wel voldoende zicht geeft op alle rechtvaardigheidsuitdagingen die er met de transitie gepaard gaan. Immers: wie bepaalt welke mate van ongelijkheid acceptabel is? Heeft een PFAS-producent

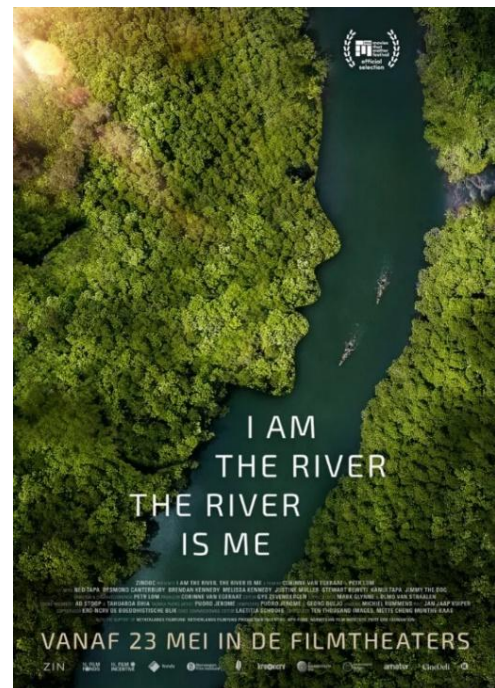
meer recht op water dan een huishouden? En hoe zit dat met ziekenhuizen? Het formuleren van verdelende principes zoals de WRR adviseert, biedt hier wellicht niet voldoende houvast. Belanghebbenden zoals industrie kunnen immers via lobby's en rechtszaken veel invloed uitoefenen op het behoud van bestaande vervuilende praktijken of toe-eigenen van meer toegang tot water of andere hulpmiddelen. Illustratief in dit verband is de uitspraak van Peter Braebeck, voormalig topman bij Nestlé, dat water géén mensenrecht is. Later nuanceerde hij deze uitspraak door te stellen dat het geen mensenrecht is '[om je zwembad te vullen](#)'. Maar het werpt de vraag op: is het überhaupt aan topmannen van commerciële bedrijven om te bepalen wie welk recht op water heeft?

Vanuit diverse auteurs is inmiddels dan ook betoogd dat de invalshoek van de verdelende rechtvaardigheid een veel te beperkte lens is om naar de klimaattransitie te kijken (Gupta et al., 2023) en datzelfde zou gezegd kunnen worden voor de watertransitie. Er is immers sprake van grote verschillen in de claim die diverse actoren op natuurlijke hulpbronnen als water leggen en de mate waarin zij die verontreinigen, maar daarmee ook in de macht die zij hebben om dit systeem te veranderen of ter discussie te stellen. Een mogelijke oplossing hiervoor is om verdelingsprincipes te ontwerpen vanuit een neutrale positie. De politiek filosoof Rawls doet een poging daartoe via zijn gedachtenexperiment met de 'sluier van onwetendheid' (Rawls, 2006). In dit experiment stellen we ons voor dat we niet weten in wat voor wereld we terecht komen en op welke positie we dan terecht komen. Wat zouden we in deze positie 'achter de sluier van onwetendheid' een eerlijke verdeling van goederen vinden? Omdat Rawls ervanuit gaat dat in deze positie individuele belangen en bestaande ongelijkheden geen rol spelen in onze afwegingen, zouden we tot universele rechtvaardigheidsprincipes moeten komen. Een evident bezwaar dat tegen dit experiment kan worden ingebracht, is dat het slechts dat is: een experiment. In praktijk zijn deze verschillen in (machts)posities van mensen er wel en beïnvloeden ze ook de manier waarop we over verdelingsprincipes nadenken (Fraser, 2024; Robeyns, 2017). De verdeling van goederen zoals water komt in praktijk dus nooit tot stand in een machtsvacuüm achter een denkbeeldige sluier van onwetendheid, maar in een wereld waarin de standpunten van Peter Braebeck over waterrechten concurreren met die van anderen. Kortom: over water wordt strijd gevoerd, waarbij sommige ideologieën meer macht en invloed uitoefenen dan anderen. Zo is een sterk geloof in het functioneren van markten, in participatieve processen en in technologieën volgens Zwarteveen and Boelens (2014) lange tijd dominant geweest in het zoeken naar oplossingen voor water gerelateerde vraagstukken zoals vervuiling en schaarste. Het idee hierachter is dat technologie veel schaarste en vervuilingsvraagstukken op kan lossen, en dat markten datzelfde doen voor een verdeling van de kosten daarvan. Andere benaderingen van deze vraagstukken worden daardoor weggedrukt en hebben minder invloed op de manier waarop verdelingen tot stand komen.

Tekstkader 2a Heilig water

'Afhankelijk van het deel van Aotearoa waar je vandaag komt hebben we allemaal een berg waar we toe behoren, en een rivier waar we toe behoren. Dus als we een toespraak houden en onszelf voorstellen, dan klinkt dat ongeveer zo: "Ruhapehu is mijn berg, Whanganui is mijn rivier [...]"' Dit citaat is afkomstig uit de documentaire 'I am the River, the River is me', uitgezonden op 30 januari 2025 door KRO/NCRV. Aan het woord komen leden van Maori volken, voor wie het bestaan – zowel praktisch als spiritueel – onlosmakelijk is met de omgeving waar ze leven. De vraag is of met deze spirituele betekenis die aan rivieren wordt toegekend genoeg rekening wordt gehouden in huidige vormen van watermanagement.

In 2011 protesteerden bijvoorbeeld Indianen en boeren tegen de bouw van een dam in Brazilië. Destijds schreef HLN het volgende daarover: 'Ongeveer 50.000 indianen en boeren zouden van hun grond worden verdreven. [...] "We willen Belo Monte niet, want die maakt een eind aan onze rivieren, het oerwoud en ons leven", zei het inheemse stamhoofd. De actievoerders overhandigden een lijst met de handtekeningen van ruim 600.000 tegenstanders van het project aan de minister van Energie, Edison Lobao. De bewindsman toonde zich niet onder de indruk. Hij zei dat de bouw van de dam snel gaat beginnen. Verder zei de minister dat de mensen die door het project worden getroffen compensatie krijgen. Ook krijgen bewoners die moeten vertrekken, een aanbod om zich elders te vestigen.' (HLNredactie, 2011)

Hier wordt weliswaar ingezien dat het 'oneerlijk' is om zo maar een dam in het leefgebied van mensen te plaatsen; mensen die door de bouw van de dam getroffen worden, worden gecompenseerd. Maar met de bouw van de dam in Brazilië verdwijnt niet alleen de bestaansvoorwaarde van boeren en Indianen, maar ook een manier van leven in nauwe verwevenheid met het oerwoud en de rivier om hen heen. De financiële compensatie van de Indianen en boeren in Brazilië helpt wellicht om in de noodzakelijke voorwaarden voor hun bestaan te kunnen voorzien, maar doet geen recht aan de betekenis die zij aan de rivier toekennen en is niet voldoende om hun manier van leven en cultuur overeind te houden. Kan hier dan gesproken worden van rechtvaardigheid?

Het vraagstuk van (h)erkennende en procedurele rechtvaardigheid

Een manier om meer rekening te houden met deze machtsverschillen en met verschillen in betekenisgeving en identiteit, is door rechtvaardigheid vanuit andere invalshoeken te benaderen. Naast verdelende rechtvaardigheid worden ook procedurele rechtvaardigheid en erkennende rechtvaardigheid vaak genoemd in literatuur over klimaatverandering en leefomgeving (Gupta et al., 2023). Deze beide vormen van rechtvaardigheid vragen aandacht voor pluraliteit. Wanneer we spreken over een rechtvaardige verdeling van (im)materiële goederen in de samenleving, verschillen de normen en waarden van mensen en groepen over de principes die zij hanteren voor zo'n verdeling. Deze normen en waarden worden gevoed door wie we zijn en waar we zijn opgegroeid. Een Maori verhoudt zich op een heel andere manier tot rivieren dan bijvoorbeeld een zakenman op de Zuid-as, en beiden zullen ook andere waarden belangrijk vinden in de omgang met respectievelijk Whanganui en de Amstel. Dergelijke verschillen krijgen echter niet automatisch dezelfde waarde toegekend in de omgang met watervraagstukken. Het bovenstaande voorbeeld van de Amazone rivier laat dat duidelijk zien. En laten we eerlijk zijn: in hoeverre zouden wij het argument dat er voorouders in de Waal leven relevant vinden voor de vraag of we de rivier moeten verleggen? Erkennende rechtvaardigheid vraagt hier aandacht voor, en gaat in de kern om de vraag *of er recht wordt gedaan aan het bestaansrecht en de visies van allen die onze aarde bewonen: wordt ieder levend wezen zodanig (h)erkend in hun identiteit en in staat gesteld om daarnaar te leven of bij te dragen?* Procedurele rechtvaardigheid raakt daaraan, omdat het eveneens oog heeft voor diversiteit. Hierbij staat echter niet alleen het

bestaansrecht van die pluraliteit aan identiteiten centraal, maar de vraag in hoeverre zij invloed hebben op de spelregels die we voor het samenleven bepalen en mee kunnen doen aan dit spel. Het gaat om de wetten en instituties die we inrichten om het samen leven te regelen. In smalle zin heeft procedurele rechtvaardigheid betrekking op de vraag of deze regels wel nageleefd worden – worden mensenrechten niet geschonden? – in brede zin gaat het ook om de vraag wie deze regels bepaalt – wat telt als mensenrecht? –. Vertaald naar de watersector gaat het dan om vragen als: Wie mag meespreken en invloed uitoefenen op het waterbeheer? En welke identiteiten en argumenten worden daarbij als legitiem erkend?

3.3.2 Voor wie moeten we rechtvaardig zijn?

De oplettende lezer is wellicht al opgevallen dat in het voorgaande regelmatig gesproken werd over watergebruikers en actoren, en slechts zelden over mensen of burgers. Dit heeft alles te maken met de vraag met wie we eigenlijk allemaal rekening moeten houden als we de watertransitie willen laten rusten op de pijler van rechtvaardigheid. Door de jaren heen veranderde het denken over deze vraag, wat tot gevolg had dat nieuwe vormen van rechtvaardigheid ontstonden.

In veel vroege theorieën ging rechtvaardigheid vrijwel automatisch over mensen, of om preciezer te zijn: witte mensen die zich identificeren als man. In [deze podcast](#) wordt bijvoorbeeld duidelijk dat het werk van een van de belangrijkste Europese verlichtingsfilosofen, de eerder genoemde Kant, vrouwonvriendelijke en racistische elementen bevat. Theorieën die poogden om tot universele richtlijnen of normen voor rechtvaardigheid te komen, hadden vaak een zeer specifieke doelgroep voor ogen. Overigens is dat niet zo opmerkelijk, aangezien deze theorieën vaak eeuwenoud zijn. Kant leefde van 1724 tot 1804: een tijd waarin het feminisme en Black Lives Matter bepaald nog geen voet aan de grond hadden gekregen. Meer recent wordt deze manier van denken bekritiseerd, en wordt aandacht gevraagd voor meer inclusieve benaderingen van rechtvaardigheid die zich uitstrekken over tijd en subjecten. Er zijn twee vormen te onderscheiden, namelijk *intergenerationele*, en *intersoortelijke* of *ecologische* rechtvaardigheid

Intergenerationele rechtvaardigheid

Bij intergenerationele rechtvaardigheid gaat het onder andere om de aard van de morele verplichtingen die verschillende generaties jegens elkaar hebben en de mate waarin hiermee rekening moet worden gehouden. Intergenerationele rechtvaardigheid, waarin rekening wordt gehouden met voorgaande en toekomstige generaties, komt bijvoorbeeld veelvuldig aan de orde in literatuur over klimaat gerelateerde opgaven (EEA, 2024; Gupta et al., 2023). Overigens spelen ook hier verdelingsvraagstukken een nadrukkelijke rol: hoe zorgen we dat er straks nog voldoende natuurlijke hulpbronnen zijn voor toekomstige generaties? Het verschil met voorgaande benaderingen is vooral dat het ‘wie’ waarop rechtvaardigheid betrekking heeft breder gedefinieerd wordt dan in traditionele theorieën. Naast de uitstrekking over tijd – intergenerationele rechtvaardigheid – wordt het ‘wie’ van rechtvaardigheid op nog twee andere manieren opgerekt.

Ecologische (of: intersoortelijke) rechtvaardigheid

De vraag voor wie we rechtvaardig moeten zijn kan allereerst verruimd worden door aandacht te besteden aan flora en fauna: de dieren- en plantenwereld. Zijn meenten eigenlijk wel alleen van mensen? Of hebben dieren en natuur ook rechten op gemeengoederen? Eerder zagen we dat traditionele rechtvaardigheidstheorieën vrouwen en etnische minderen uitsloten, dus rechten toekennen aan natuur lijkt dan per definitie een brug te ver. Althans, voor Westerse benaderingen van rechtvaardigheid, die dieren en natuur vooral als een object zien dat ten dienste staat van mensen, en niet als een subject met een eigen bewustzijn. Benaderingen die het denken over rechtvaardigheid ook willen uitstrekken over niet-menselijke levensvormen doen dat onder andere op basis van twee argumenten. Het eerste argument leunt sterk op het benadrukken van het feit dat dieren en natuur niet alleen als object van menselijk handelen moeten worden beschouwd, maar ook een subject zijn met eigen bewustzijn, met emoties en – zo laten de Kapucijnerapen zien – met een instinctieve moraal. Vanuit dit perspectief kan natuur ook aanspraak maken op rechten (Weiss, 2000 in Nussbaum (2021)). Een tweede argument vertrekt

minder vanuit het idee dat natuur rechten zou moeten hebben, maar meer vanuit de idee dat al het leven op aarde van elkaar afhankelijk is. Deze onderlinge relaties – tussen mensen onderling en tussen mensen en andere levensvormen – zijn per definitie moreel beladen, omdat we elkaar kunnen kwetsen en leed kunnen aandoen. Niet alleen mensen aan dieren, maar ook andersom (COVID-19 heeft maar weer eens aangetoond hoe kwetsbaar het menselijk leven ook zelf is). Rechtvaardigheid is dan niet zozeer een kwestie van rechten, maar van zorg: voor een goed leven op deze aarde moeten we ons beseffen dat al het leven afhankelijk van elkaar is, en we er dus alles aan moeten doen om dit leven te laten floreren (Gupta et al., 2023; Puig de la Bellacasa, 2017). Niet alleen mensen en Kapucijnerapen die eenzelfde gevoel voor onrecht delen, maar zelfs wormen, vissen of virussen. Uiteindelijk zijn we immers onderdeel van een web van relaties dat alleen floreert als ieder onderdeel tot hun recht kan komen. Onder de noemer ecologische rechtvaardigheid wordt de scope van rechtvaardigheid uitgestrekt naar dit niet-menselijke leven. In tekstkader 2a werden al voorbeelden gegeven van culturen waarin vanuit een dergelijke subjectbenadering over water wordt gedacht, maar ook in een Nederlandse context zijn voorbeelden hiervan te vinden. Zoals in tekstkader 2b, waarin de verwevenheid van mensen en natuur een belangrijk argument is voor in stand houden van de leefomgeving.

Tekstkader 2b: Het schoon van Holland

Het schoon van Holland: welhaast doodgesnoeid;
de vogel zwijgt, de rank is uitgebloeid.
Een harde zon schijnt op de koolaspaden,
waarlangs gekneusde dovenetel groeit.

Ida Gerhardt, uit: Kwatrijnen in opdracht

De Nederlandse strijd tegen het water wordt niet alleen aan zee, maar juist ook in het rivierenland gevoerd. De grote rivieren kennen een lange historie van dijkverzwaringen en het creëren van ‘ruimte voor de rivier’. Ingrepen die vaak op protest van diverse partijen kunnen rekenen, zo ook in 2023 in het dorp Heesselt, gelegen aan de Waal tussen Tiel en Waardenburg. Bewoners maken zich daarbij niet alleen zorgen om de impact van verzwaring op hun huizen of bedrijven (in de agrarische sector), maar ook om het landschap. Een van hen zegt hierover in de [online Gelderlander](#) van 10 november 2023.

"Niemand is tegen een dijkverzwaring, het is zelfs nodig. Maar houd daarbij ook rekening met de schoonheid van dit landschap. We zijn een uniek landschap aan het inruilen. We maken hele brede voeten van de dijk. De bomen die aan de dijk stonden om de golfslag te breken, verdwijnen. We leveren het in voor industriële textuur. Dus sterke dijken en beton, en zo min mogelijk gras en natuur. Dat gaat tegen ons gevoel in."

Restoratieve rechtvaardigheid

Tot slot kunnen we de ‘wie’ van rechtvaardigheid uitbreiden door aandacht te hebben voor diegenen aan wie eerder vermijdbaar leed is toegebracht en de vraag te stellen hoe hen recht kan worden gedaan. Dit wordt restoratieve rechtvaardigheid genoemd. Deze vorm van rechtvaardigheid wordt met name in relatie tot strafrecht genoemd (Robinson & Carlson, 2021), maar ook voor de Black Lives Matter beweging en bewegingen die aandacht vragen voor kolonialisme en slavernijverleden is restoratieve rechtvaardigheid een belangrijk concept. In literatuur over klimaatrechtvaardigheid komen we deze vorm van rechtvaardigheid eveneens tegen (Almassi, 2022; Gupta et al., 2023). Denk in dit verband bijvoorbeeld aan de 52 tropische eilandstaten die in hun voortbestaan worden bedreigd door de stijging van de zeespiegel die het gevolg is van klimaatverandering. Deze staten hebben zelf nauwelijks bijgedragen aan klimaatverandering, maar dragen er wel de gevolgen van. Het is van belang om te benadrukken dat bij deze vorm van rechtvaardigheid niet per definitie het strafelement centraal staat, maar repair

(Almassi, 2022)⁵. Repair richt zich vooral op het helen van relaties en geschonden identiteiten. Restoratieve rechtvaardigheid vraagt niet (alleen) om compensatie, maar om erkenning van het aangedane leed en ‘reparatie’ daarvan zodat individuen en hun onderlinge relaties weer goed kunnen functioneren. Alleen compenseren voor economische of materiële schade is op zichzelf niet voldoende, maar aandacht voor de emotionele en relationele behoeften die uit het aangedane leed voortkomen zijn in dit kader minstens zo relevant (Robinson & Carlson, 2021). Ook hier zien we dus weer elementen van de voorgaande vormen van rechtvaardigheid terugkomen, dit keer de erkennende rechtvaardigheid (kan eenieder zijn wie hij is, zonder in zijn identiteit geschonden te worden door anderen), net als het risico van het handelen om de onjuiste motieven. Het ‘afkopen’ van aangedaan leed, zoals herstelbetalingen na oorlogen of het bieden van nieuwe onderkomens voor eilandstaten, kan vooral bij degene die het leed toebracht schuldgevoel verlichten en het gevoel geven dat er weer naar de toekomst gekeken kan worden (Almassi, 2022). Een dergelijke betaling is dan echter vooral op het eigenbelang gericht, en stelt niet de vraag of daadwerkelijk met de juiste intentie naar onrecht is gekeken en daarnaar is gehandeld. Voor restoratieve rechtvaardigheid is kijken vanuit de blik van de ander dus een belangrijk element.

3.3.3 Rechtvaardigheid als systemisch vraagstuk: Nancy Fraser

In het voorgaande is al een aantal keer gerefereerd aan de verwevenheid van de diverse vormen van rechtvaardigheid die we onderscheiden. Oneerlijke en ongelijke verdelingen van goederen, erkenning en inspraak over verschillende groepen, hangen niet alleen conceptueel, maar ook praktisch vaak met elkaar samen. De allerrijksten kunnen bijvoorbeeld juist door hun financiële middelen, ook meer invloed op democratische en politieke processen uitoefenen (Robeyns, 2023). De recente verkiezing van Trump, die in zijn kielzog techgiganten meenam op het politieke toneel, is daar een sprekend voorbeeld van. Omgekeerd hebben groepen die sociaal-economisch of cultureel op achterstand staan, ook de minste politieke inspraak. In dit verband muntte Evelien Tonkens de term ‘participatie-elite’ (Van der Meer, 2018). Het zijn juist deze kwetsbare groepen, die naar verwachting het meest te lijden zullen hebben van klimaatveranderingen, hoewel ze er het minst aan bijgedragen hebben (De Kluizenaar et al., 2024; Harlan et al., 2015). Mensen verwachten ook dat de kloof tussen arm en rijk groter zal worden als gevolg van klimaatbeleid, zoals de energietransitie (De Kluizenaar et al., 2024). Voor de watertransitie geldt misschien wel hetzelfde.

Tekstkader 2c: Waterarmoede

Uit KWR-onderzoek uit 2020 blijkt dat 12,6% van de Nederlandse huishoudens soms of vaak moeite heeft om de drinkwaterrekening te betalen (Van Aalderen et al., 2021). In België is de situatie vergelijkbaar: in 2017 had 9% van de Waalse huishoudens moeite om de waterfactuur te betalen en in Vlaanderen kreeg 9% van de huishoudelijke klanten minstens één ingebrekestelling (Van Voorden, 2019). De achtergronden hiervoor kunnen verschillend zijn, maar in een groot deel van de gevallen lijkt het mensen aan inkomen te ontbreken om in alle kosten voor hun levensonderhoud te kunnen voorzien, en om ook lekkages en dergelijke tijdig te kunnen repareren. Voor 2025 kondigden de Nederlandse drinkwaterbedrijven een verhoging van hun tarieven aan. Als redenen hiervoor wordt het groeiende aantal aansluitingen genoemd, het waarborgen van de kwaliteit van de infrastructuur en anticipatie op toekomstige watervraag, maar ook klimaatveranderingen (H2O, 2024). Ook de watertransitie kan daarmee mogelijk bestaande ongelijkheden vergroten, omdat het voor verhoging van de drinkwatertarieven een grotere last is voor diegenen die toch al moeite hebben om de eindjes aan elkaar te knopen.

Voor een goed begrip van rechtvaardigheid, is het belangrijk om de verschillende vormen in onderlinge samenhang te zien. Een auteur die dat doet is Nancy Fraser (Fraser, 1996, 1997, 1998). Haar theorie is met name interessant, omdat deze een licht schijnt op een heel actueel politiek vraagstuk: namelijk de strijd voor culturele gelijkheid en sociaal-economische gelijkheid die partijen aan de linkerkant van het politieke spectrum verdeelt. De kritiek van Fraser is dat veel theorieën een te eenzijdige visie op onrechtvaardigheid hebben omdat ze één dimensie daarvan centraal zetten. Ze heeft het dan over ‘economisme’, ‘culturalisme’ of ‘politicisme’ (Fraser, 2024; Piroli, 2025) die

⁵ Overigens zijn er wel benaderingen, zoals retributieve rechtvaardigheid, die meer aandacht hebben voor het strafelement of terugbetalingen. Verderop komt dit nog aan de orde. Beargumenteerd kan worden dat deze echter altijd onvolledig zijn, omdat ze het onrecht dat is aangedaan niet over de volle breedte repareren, zoals restauratieve rechtvaardigheid beoogt.

achtereenvolgens de verdelende, erkennende en procedurele rechtvaardigheid als uitgangspunt nemen. Overigens betekent dat niet dat deze benaderingen de ogen sluiten voor de diversiteit aan vormen van onrecht, maar hun uitgangspunt is dat reparatie van de ene sfeer – bijvoorbeeld een rechtvaardige economie – automatisch het onrecht in een andere sfeer – een gebrek aan politieke inspraak – oplost. Deze veronderstelling is volgens Fraser onjuist, en niet alleen onjuist maar ook contraproductief. Hier worden immers ongelijkheden tegen elkaar uitgespeeld, en daarmee komen ook bevolkingsgroepen tegenover elkaar te staan.

In haar theorie brengt Nancy Fraser (1997) deze vormen van rechtvaardigheid weer bij elkaar, en ze doet dat met twee afwegingen. Allereerst verwijst ze, net als wij hierboven, naar het feit dat ongelijkheden en onrechtvaardigheden in praktijk altijd samenhangen en niet uit elkaar getrokken kunnen worden.

“Even the most material economic institutions have a constitutive, irreducible cultural dimension; they are shot through with significations and norms. Conversely, even the most discursive cultural practices have a constitutive, irreducible political-economic dimension; they are underpinned by material supports.”

Ten tweede wijst Fraser er op dat het uit elkaar spelen van rechtvaardigheidsdimensies geen toeval is, maar in de hand wordt gewerkt door het kapitalistisch systeem dat aan onze samenleving ten grondslag ligt. Waar ‘woke links’ culturalisme voor andere belangen lijkt op te komen dan ‘radicaal rechts’ economisme, vinden alle vormen van onrecht volgens Fraser hun oorsprong in het kapitalisme. De kernvraag is volgens haar hoe we het kapitalistisch systeem fundamenteel kunnen aanpassen, en daarbij is het behulpzaam om juist geen onderscheidingen te maken in diverse vormen van rechtvaardigheid. Eerder zouden we kunnen spreken van een samenleving die fundamentele ongelijkheden produceert, die zich over diverse terreinen uitstrekt en alle met elkaar verbindt: klimaat, economie, cultuur, politiek. Het antwoord daarop is volgens Fraser *transformative justice*, dat fundamenteel herverdelend werkt in alle sferen, in plaats van *affirmative justice* (Fraser, 1996). Deze laatste vorm van rechtvaardigheid doet enkel iets aan het compenseren of rechtzetten van ongelijkheid, en verandert niet fundamenteel iets aan de oorzaken daarvan. Voor de watersector is een relevante vraag: willen we aan transformatie of reparatie werken?

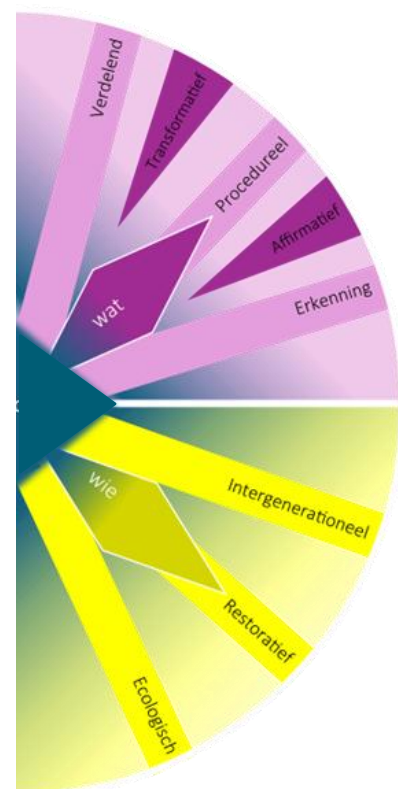
3.3.4 Samenvattend: een integraal perspectief

In deze paragraaf onderscheiden we zes vormen of dimensies van rechtvaardigheid: de paarse en gele kleuren uit de kaleidoscoop over het wat en wie:

- Verdelende rechtvaardigheid
- Procedurele rechtvaardigheid
- Erkennende rechtvaardigheid
- Intergenerationele rechtvaardigheid
- Ecologische rechtvaardigheid
- Restauratieve rechtvaardigheid

Het adresseren van (on)rechtvaardigheid kan affirmatief zijn, waarbij vooral gevolgen van onrechtvaardigheid worden aangepakt, of ze kunnen transformatief zijn, waarbij het onderliggende systeem dat onrechtvaardigheid produceert wordt veranderd.

Voorop moet worden gesteld dat deze onderscheidingen niet volledig en onuitputtelijk zijn. We hadden er gemakkelijk ook tien kunnen beschrijven. Soms worden daarbij verschillende termen gebruikt om ongeveer hetzelfde aan te duiden of nog meer nuanceringen aan te brengen. Zo is er naast restauratieve rechtvaardigheid ook retributieve rechtvaardigheid te onderscheiden, die meer de nadruk legt op straf (Almassi, 2022). Ander vormen van rechtvaardigheid brengen een nieuw aandachtsveld in. Zo werd begin van de 21^e eeuw het begrip

epistemische onrechtvaardigheid geïntroduceerd om aandacht te vragen voor het feit dat ook wetenschap ongelijkheid produceert door sommige vormen van kennis meer te waarderen dan andere (Fricker, 2007). De vraag is echter of het steeds verder opsplitsen van rechtvaardigheid wel behulpzaam is voor ons doel: zorgen dat aandacht voor rechtvaardigheid een pijler wordt voor de watertransitie. Juist een al te grote opsplitsing kan de aandacht afleiden van het geheel. Om die reden werden in deze paragraaf niet alle bekende vormen van rechtvaardigheid geschetst, maar werd een selectie gemaakt. Om rechtvaardigheid een pijler te maken voor de watertransitie zijn ons inziens echter twee inzichten uit deze paragraaf van belang.

- 1 Om te beginnen maken de verschillende vormen van rechtvaardigheid duidelijk dat het van belang is om steeds twee vragen te stellen als afwegingen gemaakt moeten worden in het kader van waterbeheer of de watertransitie. De eerste vraag gaat over datgene dat ongelijk en oneerlijk verdeeld lijkt te worden. Dat kunnen goederen, erkenning of politieke invloed zijn, maar dit overzicht is niet uitputtend. De tweede vraag is wie allemaal voor die verdeling in aanmerking komen. Worden er niet (onterecht) partijen over het hoofd gezien? Deze twee vragen zijn in paars en geel toegevoegd aan de caleidoscoop.
- 2 Het tweede inzicht is dat ongelijkheden in praktijk elkaar versterken en onrechtvaardigheden met elkaar samenhangen. Wie op het gebied van erkenning aan het kortste eind trekt, doet dat vaak ook op economisch en politiek vlak. De crux van dit alles is juist dat we uit al deze benaderingen van rechtvaardigheid geen keus maken, maar al deze aspecten voortdurend in samenhang bekijken. Een integrale blik is dus noodzakelijk. Voor deze integrale blik staat de caleidoscoop zelf metafoor: de kunst is om alle kleuren tegelijk te kunnen blijven zien. En soms is (op)schudden nodig om specifieke vormen van onrecht in beeld te krijgen, waarbij de kernvraag is: willen we transformatie of reparatie van dat wateronrecht?

3.4 Rationele en universele criteria: de vraag *hoe* tot een oordeel over rechtvaardig handelen te komen

In het voorgaande hebben we nog een klein beetje om de hete brei heen gedraaid. We beschreven dat rechtvaardigheid zich over diverse terreinen en actoren uit kan strekken, maar zijn nog niet dieper ingegaan op de vraag wat rechtvaardigheid dan is, en welke handvatten er zijn om daar een antwoord op te geven. In deze paragraaf zoomen we daar nader op in en onderzoeken of er criteria te formuleren zijn die ons helpen om rechtvaardigheid van onrechtvaardigheid te onderscheiden. De hoe-vraag staat hier centraal: hoe beoordeel je of iets rechtvaardig is?

3.4.1 Utilitarisme

Twee van de meest invloedrijke visies op rechtvaardigheid kunnen geïllustreerd worden aan de hand van het boek *The ones who walk away from Omelas*, van Ursula Le Guin. Volgens de verteller van het verhaal, is Omelas een sprookjesachtige plaats, “a city in a fairy tale, long ago and far away, once upon a time”, vol van overvloed en geluk. De stad heeft echter ook een donker geheim: het stabiele geluk en de sereniteit van Omelas kan alleen voortbestaan wanneer een enkel, eenzaam kind voortdurend in ellende, vuil en misère gevangen wordt gehouden. Uiteraard gaat het hier om fictie, maar een vorm van fictie waarin Le Guin het redeneren volgens een specifieke theorie – het utilitarisme – ver doorvoert. *Founding father* van het utilitarisme is de Engelsman Jeremy Bentham (1748-1832) en zijn basisgedachte is vrij eenvoudig: alle mensen houden van genot en zijn afkerig van pijn. Voor ieder van ons is het dus nastrevenswaardig om zoveel mogelijk genot te verwerven en zoveel mogelijk pijn te vermijden. Volgens Bentham is al het moreel handelen verbonden aan dit streven. De Kapucijnerapen blijken hier weer illustratief: het ervaren onrecht van Sjaak hangt natuurlijk samen met het besef dat druiven veel lekkerder zijn, en dus meer ‘genot’ opleveren dan komkommer. Bentham maakt dit principe van ‘geluksmaximalisatie’ tot basisregel van zijn ethiek en stelt dat het handelen dat tot het meeste geluk leidt, ook het meest nastrevenswaardig en dus rechtvaardig is (Sandel, 2010). Dat geldt zowel voor onderzoekers die experimenten leiden en moeten kiezen tussen een beloning in de vorm van komkommer of druif, als voor de makers van beleid en wetten, die op grote schaal na moeten denken over de verdeling van goederen over de samenleving. Uiteraard kunnen individuele

belangen daarbij met elkaar op gespannen voet staan en in de theorie van Bentham is het enkele individuele belang altijd onderschikt aan een groter geheel. Niet het individuele geluk, maar het grootste geluk voor zoveel mogelijk mensen is de kern van het utilitarisme. Het gaat dus om de som van alle geluk en pijn van inwoners van een samenleving tezamen. Die handeling die het grootste geluk voor de meeste mensen oplevert, is moreel te verkiezen boven alle anderen. In het geval van Omelas is de pijn van het ene ongelukkige kind dus rechtvaardig, omdat het daarmee een gelukkig leven van velen mogelijk maakt. In het boek van Le Guin accepteren veel inwoners het ongelukkige bestaan van het kind, maar niet allemaal. Sommigen nemen afscheid van de stad nadat ze het kind gezien hebben. Het verhaal zegt daarover het volgende:

“The place they go towards is a place even less imaginable to most of us than the city of happiness. I cannot describe it at all. It is possible it does not exist. But they seem to know where they are going, the ones who walk away from Omelas.”

3.4.2 Plichtethiek

De weglopers uit Omelas hebben mogelijk een ander perspectief op rechtvaardigheid dan Bentham. Een perspectief dat beter aansluit bij de plichtethiek. De grondlegger van deze ethische theorie is Immanuel Kant. In zijn denken speelt de menselijke⁶ autonomie een belangrijke rol. Bij autonomie heeft Kant niet zozeer moderne ideeën over zelfontplooiing of zelfregie op het oog: de mate waarin we zelf vorm kunnen geven aan ons leven. Bij Kant betekent autonomie dat mensen het vermogen hebben om zichzelf de morele wet voor te schrijven (Rossler, 2017; Sandel, 2010). Mensen kunnen – anders dan dieren – los komen van hun instincten en emoties, en zichzelf regels voor goed handelen opleggen. Wanneer zij dat doen, nemen zij daarmee een morele plicht op zich: vandaar de naam plichtethiek. Betekent dit dan dat ieder mens individueel eigen regels voor goed handelen kan bepalen? Kant antwoordt daarop ontkennend: er zijn universele regels – ‘imperatieven’ in de woorden van Kant – waarvan ieder mens logischerwijs en onvoorwaardelijk zou moeten erkennen dat ze het meest rechtvaardig zijn en die ieder mens dus autonoom aan zichzelf op zou moeten leggen. Deze imperatieven luiden als volgt:

- 1 Handel alleen volgens die stelregel of dat principe, waarvan je kunt willen dat het een algemene wet wordt.
- 2 Beschouw mensen altijd als doelen in zichzelf. (Sandel, 2010)

De eerste imperatief is bedoeld om te voorkomen dat de eigen behoeften en verlangens van mensen boven die van anderen gesteld worden, incidenteel of structureel. De tweede imperatief voorkomt dat mensen op een instrumentele manier worden ingezet ten behoeve van een individu of groep. De imperatieven van Kant zullen wellicht ook de weglopers uit Omelas geïnspireerd hebben tot hun vertrek: geen enkele genot of nut legitimeert het dat een individu moet lijden ten gunste van anderen. De weglopers leggen zichzelf de plicht op om naar deze principes te handelen. De imperatieven van Kant vormen een criterium voor het morele handelen van individuen, en Kant heeft ze niet expliciet bedoeld om tot een rechtvaardige samenleving of rechtvaardige instituties te komen. Desalniettemin is zijn plichtsethiek een heel belangrijke inspiratiebron gebleken voor het moderne denken over rechtvaardigheid. Wanneer we het denken van Kant doortrekken naar rechtvaardigheid, dan kunnen we uit de imperatieven de conclusie trekken dat ieder mens gelijke waardigheid heeft en recht heeft op gelijke bescherming van en respect voor die waarde. Een rechtvaardige samenleving zorgt dat deze gelijke waardigheid van mensen beschermd wordt. Het idee van mensenrechten komt hieruit voort: ook de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens vertrekt vanuit dit principe van respect voor het menselijk leven en de menselijke waardigheid, en de gelijkheid van allen daarin.

⁶ We brengen hierbij in herinnering dat Kant bij ‘mensen’ vooral blanke mannen in gedachten had. Autonomie in de Kantiaanse betekenis van het woord, is dus alleen voorbehouden aan een specifieke levensvorm (mensen) en een specifieke categorie daarbinnen (Kaukasische mannen).

Tekstkader 3a Afsluiten van water

In 2024 oordeelde het Gerechtshof in Den Haag dat drinkwaterbedrijven PWN en Dunea niet meer gezinnen met kinderen mochten afsluiten van drinkwater. Deze twee drinkwaterbedrijven waren aangeklaagd, maar alle drinkwaterbedrijven handelen volgens het Gerechtshof niet rechtmatig als ze gezinnen afsluiten. Bij dit oordeel wordt verwezen naar kinderrechten, die worden geschonden als kinderen de toegang tot een basale behoefte en mensenrecht wordt ontzegd. In KWR-onderzoek naar waterarmoede werd de kwestie van afsluitingen in geval van wanbetaling ook onderzocht (Van Aalderen et al., 2021). Een medewerker van het drinkwaterbedrijf verwoordde toen dat 'het rechtvaardig [is] als iedereen zijn steentje bijdraagt aan de voorziening van water. Bij andere producten is het ook niet toegestaan deze te gebruiken zonder te betalen. Wanneer niet iedereen betaalt zouden de kosten ook bij anderen terecht komen.' (p.33). Het Gerechtshof benadrukt dat water niet zo maar een product is, maar een mensenrecht. Overigens kunnen kinderen er vaak ook niets aan doen dat een drinkwaterrekening niet wordt betaald, maar het zou interessant zijn om dezelfde vraag aan het Gerechtshof voor te leggen over het afsluiten van volwassenen. Hoe rechtvaardig is het dat mensen met zeer weinig financiële middelen en grote sociale kwetsbaarheid de toegang tot schoon kraanwater wordt ontzegd?

Figuur 2: Afbeelding van Volkskrant, 24 /3/ 2024

Het utilitarisme van Bentham en de plichtethiek van Kant zijn twee van de meest invloedrijke normatieve theorieën van de Westerse wereld. De normenkaders die ze formuleren zouden ook de watersector kunnen helpen om rechtvaardigheid een pijler te maken onder de watertransitie, omdat ze niet alleen iets zeggen over de vraag voor wie we rechtvaardig moeten zijn, maar ook stelregels formuleren om ons handelen op te toetsen: houdt rekening met de vraag wat het grootste geluk voor zoveel mogelijk mensen oplevert, en houdt rekening met het feit dat mensen gelijkwaardig zijn en niet in hun waardigheid geschonden mogen worden.

Het utilitarisme en de plichtethiek hebben veel moderne denkers geïnspireerd tot aanscherpingen en nieuwe definities van rechtvaardigheid waar we in onze huidige samenleving mee verder zouden kunnen. Voordat we een daarvan gaan behandelen, willen we nog één invloedrijke theorie bespreken die een heel andere kleur toevoegt aan het spectrum van onze caleidoscoop. Dat is de teleologische deugdenleer van Aristoteles..

3.4.3 Teleologie (deugdenleer)

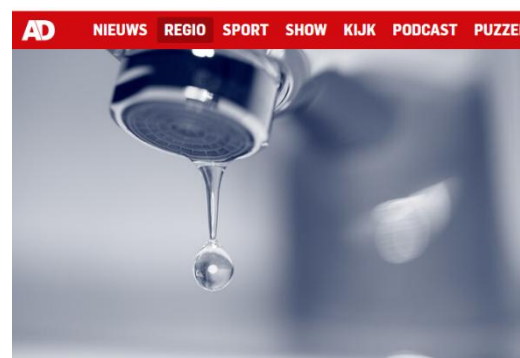
Om maar meteen met de deur in huis te vallen, betekent rechtvaardigheid⁷ volgens Aristoteles (384 v.Chr - 322 v.Chr) dat mensen gegeven wordt wat ze verdienen. Dat is dus net iets anders dan Kant, die de gelijke waardigheid en de gelijke rechten van mensen benadrukt. Aristoteles gaat ervanuit dat ongelijke behandeling ook rechtvaardig kan zijn, en dat die ongelijkheid afhankelijk is van verdienste. De legitimatie van een onderscheid op basis van verdiensten is echter wel complex. De variaties op het experiment met de Kapucijnerapen liet dit eerder al zien: verdient Sjaak een minder lekkere snack dan Felix omdat hij minder hard kan gooien bijvoorbeeld? En wat nu als Sjaak een fysieke beperking heeft? Om dit probleem op te lossen formuleert Aristoteles geen algemene regels, maar hij stelt dat het altijd afhankelijk is van het essentiële doel of bestemming van een sociale praktijk, of iets als verdienste gezien kan worden (Sandel, 2010). Aristoteles noemt dit het telos. Vaak wordt het voorbeeld van een eikel genoemd, die altijd al de bestemming in zich draagt om uiteindelijk een boom te worden. Alles wat daaraan bijdraagt kan als 'verdienste' worden gezien.

⁷ Aristoteles onderscheidt diverse vormen van rechtvaardigheid, waaronder algemene en verdelende rechtvaardigheid. Hier bespreken we alleen de verdelende rechtvaardigheid. Algemene rechtvaardigheid gaat over de vraag in hoeverre mensen zich aan wetten houden, en daar past de hedendaagse term rechtmatigheid beter bij.

Het denken in termen van doelen of bestemmingen is iets dat we in onze tijd een beetje verleerd zijn en dat wellicht klinkt als vergezochte manier van redeneren. Toch heeft ook de teleologie ons iets te bieden voor het denken over rechtvaardigheid in de watertransitie. Meer alledaagse voorbeelden kunnen dat illustreren. Zo zouden we het telos, of essentiële doel van een ziekenhuis kunnen formuleren als zieken helpen om weer gezond te worden⁸. Stel nu dat de zorg echter zodanig verdeeld wordt dat mensen met het meeste geld wel, en mensen zonder geld geen of veel minder goede zorg krijgen. Is dat rechtvaardig? Zowel Kant als Aristoteles zouden zeggen van niet. Maar de redenering van Aristoteles zou niet zijn dat dit komt omdat alle mensen gelijke waardigheid hebben, maar omdat het doel van het ziekenhuis is om mensen beter te maken, niet om geld te verdienen. Hoewel dat natuurlijk ook samen kan gaan, kan geld verdienen geen leidraad zijn om tot een rechtvaardige verdeling van zorg te komen. Dat wil overigens niet zeggen dat er nooit onderscheid in patiënten kan worden gemaakt. De grondgedachte achter de triage is bijvoorbeeld dat wie het meeste baat heeft bij zorg, het eerst geholpen moet worden. Dit onderscheidend principe, past echter bij het essentiële doel van ziekenhuizen: mensen beter maken. Het is dus in het licht van het essentiële doel van het ziekenhuis, dat je tot verdelingscriteria kunt komen voor zorg. Het is daarbij steeds aan de arts om te bepalen wie welke voorrang zou moeten krijgen. In de theorie van Aristoteles neemt de ontwikkeling van het vermogen om steeds op de juiste manier in het licht van de juiste doelen de juiste keuzes te maken een centrale plaats in. Mensen en organisaties kunnen zichzelf in deze deugd oefenen. Voor deze notitie over rechtvaardigheid als pijler van de watertransitie, is echter vooral ook de teleologische gedachte van Aristoteles relevant: de idee dat rechtvaardigheid betekent dat mensen krijgen wat ze verdienen, en dat dit bepaald kan worden door naar het telos van een institutie te kijken. Wie verdient water eigenlijk, gezien het telos van drinkwaterbedrijven of waterschappen? Heeft water zelf eigenlijk een telos? En hoe kan de sector zich oefenen in het ethisch triageren dat in de toekomst wellicht ook voor water nodig is?

Tekstkader 3b Spa blauw in je WC

Een teleologisch argument in het kader van watergebruik kwamen we in §3.2 al tegen bij de Nestlé-topman die stelde dat het geen mensenrecht is om je zwembad met drinkwater te vullen. Een argument dat ook in de media veelvuldig wordt aangehaald in relatie tot het gebruik van kraanwater voor het doorspoelen van het toilet (zie bijvoorbeeld figuur 4). Blijkbaar zijn sommige mensen van mening dat drinkwater een inherent doel heeft, en dat is niet om ermee af te koelen of om huis of toilet ermee te reinigen.

▲ In Amersfoort wordt nu 7 miljoen kuub water per jaar gebruikt. Dat zal de komende jaren verder toenemen. © Getty Images

Oplossing bij nieuwe huizen tegen tekort aan drinkwater: 'Bizar om wc te spoelen met spa blauw'

Figuur 3: Afbeelding afkomstig van online AD, 19/9/2023

3.4.4 Het maximin principe van Rawls

Als het gaat om klimaatverandering en de noodzakelijke transitie die daarvan het gevolg zijn, wordt in het kader van rechtvaardigheid vaak gewezen op het feit dat bepaalde groepen meer lijden onder klimaatverandering en ook onevenredig de kosten voor oplossingen daarvan dragen (Brincat, 2015). Klimaatverandering vergroot dus bestaande ongelijkheden. De drie klassieke benaderingen die hierboven beschreven werden – utilitarisme,

⁸ Je zou het telos ook kunnen formuleren als 'goede zorg' geven, of 'ondersteunen om tot een goede gezondheid te komen'. Over het telos van sociale praktijken en instituties valt dus ook wel degelijk te discussiëren. Dat ziet ook Aristoteles in.

plichtethiek en teleologie – zijn zich bewust van dit soort ongelijkheden, maar geven er geen expliciete plaats aan in hun theorie over rechtvaardigheid. Sterker nog, bepaalde ongelijkheden worden daarin geaccepteerd als iets dat het gevolg is van natuurlijke verschillen of wat tegen het algemene belang afgewogen kan worden. Een theorie waarin juist veel aandacht is voor sociale ongelijkheid en waarin getracht wordt om daar een antwoord op te formuleren, is de theorie van rechtvaardigheid van John Rawls. Om die reden denken we dat deze theorie erg relevant kan zijn voor de watertransitie: sociale ongelijkheid heeft er een expliciete plaats in. Een tweede reden waarom deze theorie de moeite waard is, is omdat Rawls zijn theorie schreef in een tijd waarin utilitaristisch denken dominant was. Rawls formuleerde een alternatief voor het utilitarisme, en gaf daarmee een impuls aan de opkomst van een nieuw debat over rechtvaardigheid in de jaren tachtig en negentig van de 20^e eeuw. Daarmee is het werk van Rawls een moderne klassieker.

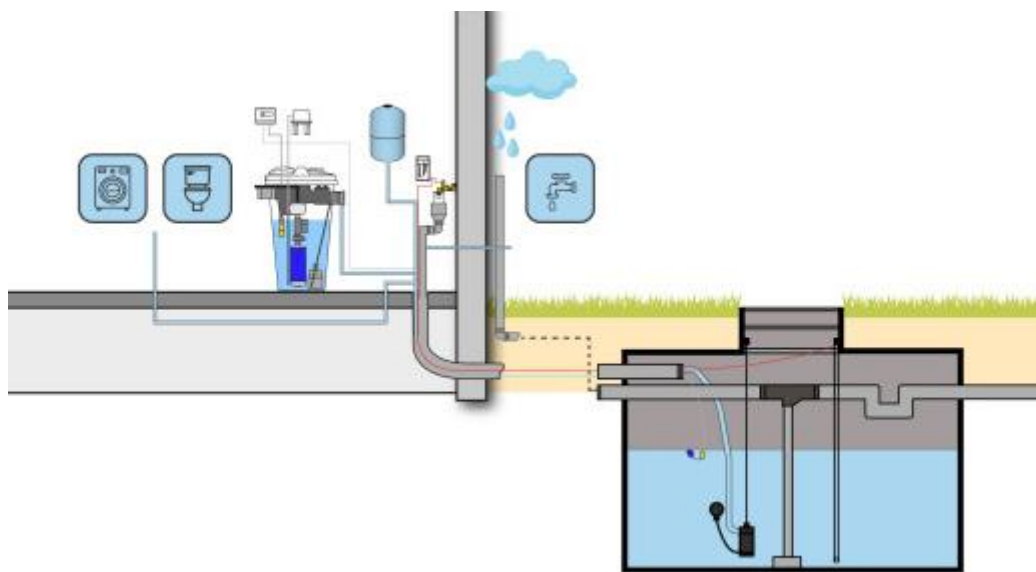
Net als de weglopers in het boek van Le Guin, verzet Rawls zich tegen het idee dat mensen of groepen als het ware opgeofferd mogen als veel anderen daar baat bij kunnen hebben. Om tot andere criteria te komen waarlangs rechtvaardigheid gedefinieerd kan worden, komt Rawls met het bekende gedachtenexperiment van de ‘sluier der onwetendheid’ waar in §3.2.1 ook al aan gerefereerd werd. Toen wezen we er op dat morele instincten ons er niet van weerhouden om bij de verdeling van goederen – zoals een komkommer of een druif – individuele of groepsbelangen voorrang te geven. Vaak lukt het ons ook goed om een legitimering daarvoor te bedenken: Felix kan veel beter gooien en heeft daarom iets lekkers verdiend. Rawls vertrekt vanuit datzelfde uitgangspunt, en stelt dat we ons handelen altijd laten leiden door eigenbelang. Eigenbelang is echter geen goede raadgever om tot een rechtvaardige verdeling van goederen (of inspraak, of erkenning) te komen. Iedereen is inmiddels geneigd om zichzelf daarin net iets meer toe te delen dan anderen. Als we zuivere criteria voor rechtvaardigheid willen formuleren, moeten we dit eigenbelang op een zijspoor zetten en de sluier der onwetendheid is een poging daartoe. Overigens: Rawls zegt niet dat we iedere keer dat we de vraag naar rechtvaardigheid stellen achter een denkbeeldige sluier plaats moeten nemen. Hij neemt de sluier echter als uitgangspunt om zelf – net als Kant – criteria te formuleren die voor iedereen acceptabel zouden zijn als de vraag naar rechtvaardigheid gesteld wordt. Universele regels voor rechtvaardig handelen dus.

Rawls stelt zichzelf dan de vraag wat redelijke mensen rechtvaardig zouden vinden als we niet zouden weten op wat voor positie we terecht zouden komen in de samenleving, én ook geen idee zouden hebben van het risico dat we lopen om op een onwenselijke positie terecht te komen. Achter de sluier der onwetendheid zijn we dus radicaal onwetend: we weten niet op wat voor positie we terecht komen, maar ook niet hoe groot de kans is dat we op goede of slechte positie terecht komen. Als we allemaal een onbekende kans hebben om op de plaats van het ongelukkige kind in Omelas terecht te komen, zouden we de organisatie van de stad dan rechtvaardig vinden? Rawls zou zeggen dat ieder redelijk mens de situatie in Omelas dan onwenselijk zou vinden: iedereen realiseert zich dan namelijk dat ook hij/zij/hen op die positie kan komen en zou willen dat er in dat geval iets wordt gedaan om het eigen leven draaglijker te maken. Vanachter de denkbeeldige sluier der onwetendheid denkt Rawls na over de vraag welke criteria voor rechtvaardigheid wel door ieder weldenkend mens onderschreven zouden kunnen worden. De eerste ‘regel’ van Rawls is dan dat iedereen gelijke en maximale vrijheid moet hebben, maar wel op zo’n manier dat deze vrijheid verenigbaar is met dezelfde vrijheid van anderen. Daarin is het Kantiaanse uitgangspunt te herkennen dat alle mensen gelijke waardigheid hebben. Dit heeft de consequentie dat er ruimte is voor particuliere opvattingen over het goede leven. Mensen kunnen bijvoorbeeld in hun persoonlijke leven vinden dat vrouwen ondergeschikt zijn aan mannen en daarnaar leven; of overtuigd zijn van het feit dat fleswater gezonder is dan kraanwater en daarnaar leven. De eerste regel van Rawls waarborgt dat iedereen dus het leven mag leiden op de manier die past bij de eigen waarden en behoeften. De samenleving moet echter zo georganiseerd zijn, dat ook daadwerkelijk *iedereen* de keus kan maken om het eigen goede leven na te streven. Mensen die *niet* geloven in de ongelijkheid van man en vrouw mogen dan niet gehinderd worden in hun leven in gelijkwaardigheid. De publieke ruimte en democratische instituties moeten zo ingericht zijn dat deze vrijheid blijft bestaan. Dit basisbeginsel is fundamenteel voor Rawls: niet geluk, waardigheid of essentiële doelen van praktijken, maar vrijheid vormt de kern van zijn theorie. Hij is zich er echter zeer van bewust dat in praktijk deze vrijheden niet

gelijk verdeeld worden. Zijn tweede regel en derde regel hebben daarop betrekking. Zo moet iedereen een gelijke kans krijgen om zich te ontwikkelen: dat is de tweede ‘regel’ van Rawls voor rechtvaardigheid. De derde regel ten slotte, staat bekend als het ‘maximin principe’ en het is de regel waarom het werk van Rawls zo invloedrijk is geworden. Hiermee geeft hij het belang van de zwaksten in de samenleving namelijk expliciet een plaats in zijn definitie van rechtvaardigheid. Volgens Rawls zou geen enkel redelijk mens vanachter de sluier der onwetendheid ermee kunnen leven dat sociale en economische ongelijkheden bestaan. Immers: we zouden allemaal op deze positie terecht kunnen komen en het dan onrechtvaardig vinden als we in het uitoefenen van onze vrijheid (regel 1) gehinderd worden door sociaaleconomische achterstanden. Bij de verdeling van goederen is het van belang dat dergelijke ongelijkheid dus actief tegen wordt gewerkt. Dat wil niet zeggen dat ongelijke behandeling niet mag bestaan, maar alleen als deze ongelijke verdeling in het voordeel van de minst bedeelden is en de samenleving als geheel niet benadeelt (CentreErasmus, 2023; Rawls, 2006; Sandel, 2010). Dat is de kern van het maximinprincipe van Rawls.

Tekstbox 3c: De regenwaterput

Sinds 2004 zet de Vlaamse overheid sterk in op het gebruik van regenwater door Vlaamse huishoudens. Voor nieuwbouw en herbouw is het plaatsen van een systeem voor hergebruik van regenwater meestal verplicht. Deze systemen zijn niet goedkoop en kosten al snel rond de €5000. Hoewel hiermee bespaard kan worden op de drinkwaterrekening, is dat een aanschaf die voor veel gezinnen onbetaalbaar is – vooral voor hen die toch al moeite hebben om rond te komen. Veel Vlaamse gemeenten stellen wel subsidie beschikbaar voor plaatsing van een regenwaterput. Is het in dit geval rechtvaardig als iedereen gelijke aanspraak kan maken op deze premie?

Figuur 4: De regenwaterput. Afbeelding afkomstig van www.mijnwaterfabriek.nl

3.4.5 Samenvattend

De voornaamste kleuren van de rechtvaardigheidsscaleidoscoop zijn inmiddels geschetst. Rechtvaardigheid gaat in de kern over de vraag of je krijgt wat je toekomt, en daarbij zijn de volgende aandachtspunten van belang:

- wat er precies te krijgen is;
- aan wie dat wordt toebedeeld;
- volgens welke criteria die toebedeling verloopt.

In deze paragraaf zoomden we in op de derde vraag en hebben we een drietal invalshoeken behandeld:

- Het utilitarisme, dat het grootste geluk voor de meeste mensen als criterium hanteert en dat tot de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw het denken over rechtvaardigheid domineerde.

- De plichtethiek, die de menselijke waardigheid als criterium hanteert, en die we vooral in ons denken over mensenrechten terug zien keren.
- De teleologie, die stelt dat rechtvaardigheid bekeken moet worden in het licht van een essentieel doel.

Een meer moderne theorie van rechtvaardigheid die we tot slot behandelden is die van Rawls. Deze ligt in het verlengde van het Kantiaanse denken, en stelt dat vrijheid een belangrijke fundering vormt voor de vraag naar rechtvaardigheid, maar dat we daarbij wel oog moeten hebben voor bestaande ongelijkheden en het zwakste belang. Het denken van Rawls kan beschouwd worden als een vorm van plichtethiek. De vraag naar criteria voor rechtvaardigheid is daarmee echter nog niet helemaal beantwoord. Op de voornoemde theorieën is namelijk veel kritiek gekomen, die ook aanleiding heeft gegeven voor nieuwe benaderingen van rechtvaardigheid. Deze komen in de volgende paragraaf aan de orde.

3.5 Relationale en contextuele benaderingen: de *hoe*-vraag vanuit een ander perspectief

In de jaren tachtig van de vorige eeuw deed Carol Gilligan samen met haar leermeester Lawrence Kohlberg, onderzoek naar morele ontwikkeling van kinderen. Kohlberg ontwikkelde op basis van zijn onderzoek stadia van morele ontwikkeling, waarin het vermogen om vanuit abstracte morele principes van rechtvaardigheid te redeneren, als eindpunt van de morele ontwikkeling werd beschouwd. Het gaat dan om principes over gelijkwaardigheid en vrijheid die we in de vorige paragraaf beschreven. Wie dergelijke universele waarden erkent en onderschrijft, en deze na probeert te leven, heeft – volgens de theorie van Kohlberg – het hoogste stadium van morele ontwikkeling bereikt. Gilligan (1982) ontdekte echter dat veel vrouwen en meisjes niet dit hoogste stadium bereiken, maar op een andere manier moreel redeneren. Niet een universeel principe van rechtvaardigheid, maar de concrete alledaagse verantwoordelijkheden die ze jegens andere mensen ervaren zijn leidend voor hun moreel handelen. Kohlberg concludeerde hieruit dat meisjes en vrouwen in moreel opzicht vaak minder ver ontwikkeld zijn dan mannen. Een standpunt dat op veel kritiek kon rekenen, onder andere vanuit feministische en antropologische hoek. Hun voornaamste kritiek op de klassiekers en hun visie op rechtvaardigheid is dat ze vanuit een specifieke standpunt tot stand zijn gekomen, namelijk vanuit een Westerse, mannelijke visie. Daarbij moet overigens opgemerkt worden dat dat in mindere mate geldt voor het utilitarisme, dat bijvoorbeeld van meet af aan al erkende dat ook dieren pijn voelen en dat een rechtvaardige samenleving daar rekening mee houdt (Nussbaum, 2021). Wat alle klassieke theorieën echter delen, is dat ze een sterke nadruk leggen op het belang van ratio en rede in het corrigeren van het morele instinct. Theorieën als het utilitarisme, de plichtethiek en het teleologisch denken, zijn dan ook niet voortgekomen uit empirisch onderzoek of dagelijkse ervaringen met onrecht, maar vanuit gedachtenexperimenten waarbij gezocht wordt naar universele criteria voor rechtvaardigheid die in elke situatie ‘redelijk’ zijn. In het voorgaande hebben we diverse van die experimenten gedaan: de variaties op het experiment met de Kapucijnerapen, de sluier der onwetendheid en de stad Omelas zijn voor ons geen levensechte, maar ingebeelde situaties. Hoewel er natuurlijk altijd alternatieve benaderingen van ethiek en rechtvaardigheid hebben bestaan, zoals bijvoorbeeld Ubuntu in het zuidelijke deel van Afrika (Ramose, 2017)⁹, heeft het werk van Gilligan een impuls gegeven aan een alternatieve manier van kijken naar rechtvaardigheid die tot op de dag van vandaag voelbaar is in Europa en de Verenigde Staten. In deze paragraaf schetsen we implicaties daarvan en behandelen twee alternatieve visies op rechtvaardigheid:

- Een benadering die niet universele criteria voor rechtvaardigheid formuleert, maar juist de context waarin gehandeld wordt mee laat wegen in de vraag wat rechtvaardig is.
- Een benadering die niet zozeer streeft naar het realiseren van recht, maar naar het voorkomen van onrecht.

⁹ We noemen hier een specifiek voorbeeld, om ook de beperkingen van dit theoretisch kader aan te geven. We baseren ons in deze notitie op Westerse benaderingen van rechtvaardigheid. Op andere continenten zijn soms radicaal andere ethische theorieën te vinden. Ubuntu is daar slechts één voorbeeld van.

3.5.1 Zorgethiek

Het morele is sociaal. In deze zin laat een eerste alternatieve benadering van rechtvaardigheid zich het meest bondig samenvatten. De vraag naar rechtvaardigheid komt voort uit het feit dat we met elkaar samenleven en ons daarom op een moreel verantwoorde manier (willen, moeten?) verhouden naar anderen. Wat er feitelijk gebeurt als we zoeken naar universele criteria voor rechtvaardigheid, is dat we moreel handelen onpersoonlijk maken. We formuleren dan abstracte regels voor de omgang met elkaar. En hoewel er op het eerste oog veel te zeggen valt voor dit ‘zonder aanzien des persoons’ denken en handelen, ons instinctieve eigenbelang wordt er wellicht minder leidend door, kleven er ook nadelen aan. De context van een vraagstuk wordt immers niet meegewogen in het toepassen van algemene regels. Laten we ons toch weer wenden tot een gedachtenexperiment en terugkeren naar Omelas. Doet het er voor ons gevoel van onrecht toe als het kind dat opgeofferd wordt *for the greater good* ons eigen kind is? Doet het ertoe wat de levensstandaard is in Omelas en hoe groot daarmee de discrepantie is tussen het bestaan van het kind en dat van de overige inwoners? Doet het ertoe hoe we in Omelas nadenken over de verantwoordelijkheden van volwassenen jegens kinderen (en of we de kindertijd überhaupt als een speciale, kwetsbare tijd in het leven zien)?

Als we universele principes van menselijke waardigheid leidend laten zijn in ons handelen, dan zijn dit soort contextuele factoren irrelevant: sterker nog, we willen ze ook irrelevant maken. Het streven is immers om criteria te formuleren die in alle omstandigheden zonder aanzien des persoons kunnen bepalen wat rechtvaardig is en wat niet. Waar feministische denkers zoals Gilligan echter op wijzen is dat het juist onrechtvaardig is om onze persoonlijke relatie en contextuele opvattingen over het kind van Omelas niet mee te laten wegen. Als mensen zijn we namelijk afhankelijk van elkaar en dat schept onderling morele verplichtingen: als ouder heb je morele verplichtingen jegens je eigen kind; als samenleving hebben we verplichtingen jegens elkaar. Wat deze morele verplichtingen precies zijn, is afhankelijk van de aard van de onderlinge relaties, maar ook van de sociale normen in iedere context. Vandaar de stelling dat ethiek zich niet op hoge gronden terug moet trekken, maar fundamenteel in de (moerassige) velden van de sociale relaties en sociale praktijken geworteld moet blijven. Deze gedachte vormt de kern van de zorgethiek, die haar oorsprong vindt in het onderzoek van Carol Gilligan, maar inmiddels door veel auteurs is uitgewerkt. Een van die auteurs is Margaret Urban Walker, die scherpe kritiek formuleert op het vermeende universalisme en de ‘leunstoelethiek’ van denkers zoals Bentham, Kant en Rawls. Daartegenover stelt Walker (2007) een model van ethiek dat geworteld is in het alledaagse leven en de alledaagse relaties van mensen.

“The task is to examine those parts of social life that reveal which understandings sustain practices of responsibility, and how those understandings work. The aim is to find out what moral norms are actually like, how they inhere in and are reproduced by interactions between people, and how moral orders are concretely embodied in social ones.” (p.11).

Dit impliceert dat de vraag wat ‘recht en onrecht is’ in iedere sociale praktijk iets anders kan betekenen. Ook de plichtethiek van Kant is immers niet universeel: waar Kant bij autonomie vooral dacht aan blanke mannen, kennen wij inmiddels mensenrechten ook toe aan vrouwen en mensen van kleur. Dit betekent ook dat de kern van deze ethische benadering zich moeilijker in een centraal thema - zoals geluk, waardigheid of vrijheid - laat samenvatten. De zorgethiek wil zich immers niet vastleggen in een ‘universeel’ principe, maar radicaal contextueel en relationeel denken. Als we al een basaal uitgangspunt voor de zorgethiek zouden moeten formuleren, dan zou dat erkenning zijn van het feit dat mensen onderling van elkaar afhankelijk zijn en dat we er daarom alles aan moeten doen om elkaar en onze wereld in stand te houden en te repareren, zodat iedereen er zo goed mogelijk in kan leven (vrij naar Tronto (1993), in Kanne (2016)). Oorspronkelijk was de zorgethiek daarbij vooral gericht op mensen en hun onderlinge verbanden, maar recent wordt deze scope verbreed en includeert deze alles – leven en niet-leven – op aarde als onderdeel van een web van morele betrekkingen (Puig de la Bellacasa, 2017). Zelfs het zonlicht kan gezien worden als onderdeel van het web van morele betrekkingen. Mensen voelen zich immers gekoesterd door het licht en de warmte van de zon, en zonder dat licht zou leven op aarde niet eens mogelijk zou zijn (Kanne et al., 2020). We zijn volgens Puig de la Bellacasa (2017) dan ook moreel verplicht tot zorg voor alles in onze omgeving, omdat dat inherent is aan de relaties van onderlinge afhankelijkheid die we daarmee hebben (p. 120). Juist deze erkenning van de verbondenheid van alles met alles, en de morele relaties die hieruit voortvloeien, is relevant voor

vraagstukken in relatie tot klimaatverandering en de watertransitie. Het maakt namelijk een radicaal andere verhouding tot onze omgeving denkbaar, waarin we de bronnen uit onze leefomgeving niet meer slechts als objecten beschouwen die we instrumenteel onder alle mensen kunnen verdelen ten behoeve van hun 'geluk' of 'vrijheid', maar als moreel relevante subjecten in zichzelf.

Tekstkader 4a: Water en bodem sturend

In 2022 werd de beleidslijn 'Water en bodem sturend' leidend voor de inrichting van Nederland. Een radicale omkering in het denken over de omgang met onze leefomgeving, waarin deze niet meer slechts als een object wordt gezien die naar onze hand kan worden gezet, maar waarmee we een manier van *samen-leven* moeten vinden. Uit de brief van de minister en staatssecretaris van Infrastructuur en Waterstaat aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, van 25 november 2022 (vergaderjaar 2022–2023, 27 625, nr. 592):

'Tot duizend jaar geleden pasten de inwoners zich vooral aan de natuurlijke omstandigheden aan. Later veranderde dat, en zorgden we ervoor dat water en bodem zich aan ons aanpasten. Door bijvoorbeeld dijken en sloten aan te leggen. Dat heeft ons land doen groeien. Zo hebben we de voordelen van het wonen in een Delta, zoals goede bereikbaarheid over het water, weten te benutten. Daar zijn we trots op. Het vertrouwen in de maakbaarheid van ons landschap is groot. Maar inmiddels lopen we steeds vaker tegen de grenzen van het water- en bodemsysteem aan. Bodemdaling en lage waterstanden zorgen voor veel schade aan funderingen van gebouwen en extra onderhoud aan wegen en spoorwegen. Voldoende goed drinkwater is niet langer vanzelfsprekend. Het voortbestaan van planten- en diersoorten staat onder druk. De kwaliteit en beschikbaarheid van water en bodem hebben grote invloed op onze scheepvaart, landbouw, energievoorziening, industrie en natuur. Bovendien zet het veranderende klimaat alles op scherp. De zeespiegel stijgt. De afgelopen jaren hebben we in korte tijd te maken gehad met grote wateroverlast en extreme droogte. De beelden van de overstromingen in Limburg van juli 2021 hebben we nog scherp voor ogen. Duizenden mensen moesten worden geëvacueerd en het leger werd ingezet. Er was veel materiële schade en er vielen slachtoffers in buurlanden. Deze zomer was het wederom droog. Rivieren stonden zo laag dat scheepvaart werd gehinderd. Oogsten liepen terug. In het westen werden maatregelen genomen om het zoute water weg te houden. Met name op zandgronden in het zuiden en oosten liepen de onttrekkingen van grondwater tegen grenzen aan. De waterkwaliteit nam af en op veel plaatsen kregen recreanten last van blauwalg en botulisme. Door water en bodem sturend te laten zijn in de ruimtelijke ordening, kunnen we in Nederland ook in de toekomst met een ander en grillig klimaat blijven leven, wonen en werken. In een veilige omgeving, met een gezonde bodem, voldoende en schoon water.'

Figuur 5: Foto afkomstig uit privé-archief

Inmiddels is de ambitie 'water en bodem sturend' aangepast naar 'rekening houdend met water en bodem'. Blijkbaar is het nog niet zo evident om onze morele verplichtingen aan de natuur op ons te nemen.

3.5.2 Van recht naar onrecht

Het streven naar universele criteria voor rechtvaardigheid is dus bekritiseerd omdat het te weinig rekening houdt met de alledaagse relaties waarin we ingebed zijn, en de verplichtingen die daaruit voortkomen. Maar het heeft nog een nadeel: het formuleert een ideaal van rechtvaardigheid waarbij de vraag gesteld kan worden of het wel haalbaar is. Rechtvaardigheid lijkt in deze theorieën een kwestie van regels volgen, maar ook als we volgens deze regels schaarse goederen, erkenning en inspraak verdelen kunnen mensen nog steeds in hun waardigheid aangetast worden en onrechtvaardig behandeld worden. Dit is althans de stelling van Margalit (1996, in Van der Zwaard (2021), die benadrukt dat de manier waarop deze verdeling plaatsvindt, en bijvoorbeeld het zwakste belang het meest krijgt toebedeeld, impact heeft op hun waardigheid en deze al dan niet kan schenden. Voordat we de

vraag stellen naar een rechtvaardige samenleving, moeten we volgens Margalit dan ook een fatsoenlijke samenleving nastreven. Fatsoenlijkheid is een veel minder hoogdravend ideaal, omdat het niet de vraag stelt of iedereen wel krijgt wat hem/haar/het toekomt, maar of mensen in de samenleving niet vernederd worden. De actualiteit heeft ons hier recent een heel illustratief voorbeeld van gegeven door het bezoek van de Oekraïense president Zelenski aan Trump op 28 februari 2025. De opmerkingen over de vermeende ondankbaarheid van Zelenski voor alle steun die de Verenigde Staten sinds de Russische inval aan Oekraïense hebben gegeven, en de vraag om terugbetaling door een grondstoffendeal, zijn door velen als vernederend en oneerlijk ervaren. In de woorden van Margalit zakt de samenleving op een dergelijk moment door een fatsoensgrens. Een fatsoensgrens die noodzakelijk is, om überhaupt rechtvaardig te kunnen zijn. Een fatsoenlijke samenleving streeft niet naar een volledige realisatie van de menselijke waardigheid of volstrekt rechtvaardige verdeling van goederen, erkenning en inspraak, zoals dat wel ten grondslag ligt aan de benadering van Rawls, maar doet er wel alles aan om schending van de menselijke waardigheid te voorkomen. We zouden het een ondergrens voor menselijke waardigheid en onrecht kunnen noemen. Drie aspecten bepalen deze ondergrens (ibid., p. 21):

- De ondergrens is bereikt wanneer mensen als beest, machine of object behandeld worden;
- wanneer acties van anderen leiden tot verlies van basale controle over hun leven;
- wanneer mensen worden uitgesloten van de menselijke gemeenschap.

De vraag is natuurlijk wie deze ondergrens bepaalt. In de klassieke rechtvaardigheidstheorieën wordt ook deze vraag onpersoonlijk gemaakt. Denk bijvoorbeeld weer aan de sluier der onwetendheid van Rawls, waar we vanuit een neutrale en onthechte positie nadenken over redelijke criteria om recht van onrecht te onderscheiden. Deze regels zijn dus niet gevoed door ervaringen van onrecht. De vraag is echter of we vanuit zo'n positie wel echt goed kunnen begrijpen wat onrecht is. Volgens Shklar (2024) kan dat niet. Als we willen bepalen of iets rechtvaardig is of niet, dan moeten we juist ook ervaringen met onrecht in ogenschouw nemen. Vanuit de Amerikaanse leunstoel in *the oval office* is het gemakkelijk om er een transactionele benadering op oorlogsvoering op na te houden, vanaf het front bezien is de vraag om dankbaarheid en terugbetalingen ronduit schofferend. Hiermee zijn we weer terug bij datgene waar we dit hoofdstuk mee starten: het nadrukkelijke gevoel, de buikpijn die mensen en Kapucijnerapen kunnen hebben omdat hen vermijdbaar leed wordt aangedaan. Wanneer we algemene wetten, regels en principes voor rechtvaardigheid als leidraad nemen voor ons handelen en voor de inrichting van instituties, dan kunnen we onrecht alleen nog maar door die bril zien. Onrechtvaardigheid kan dan heel snel samen gaan vallen met onrechtmatigheid: houden we ons aan afgesproken wetten en normen? De ervaring van onrecht en vernedering gaat echter vooraf aan welk verdelingsprincipe of rechtvaardigheidsprincipe dan ook, en kan nooit teruggebracht worden naar een rechtmatigheidsvraag (Visser, 2022). Daarom is het cruciaal dat subjectieve ervaringen met leed en onrecht een stem krijgen en dat er naar hen geluisterd wordt. Niet criteria voor rechtvaardigheid, maar ervaringen van onrecht moeten we dus volgens Shklar centraal stellen wanneer we nadenken over rechtvaardigheid.

‘Geen theorie van rechtvaardigheid of van onrechtvaardigheid kan compleet zijn als die geen rekening houdt met het subjectieve gevoel van onrecht en de sentimenten die ons om wraak doen roepen’ (p. 76).

Tekstkader 4b: De constructie van een domme doelgroep

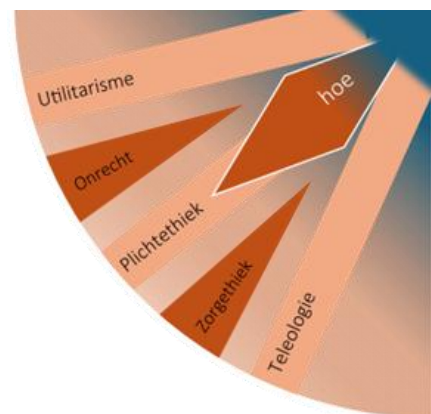
In de laatste decennia wordt steeds meer erkend dat gezondheidsverschillen tussen mensen samenhangen met sociaaleconomische ongelijkheid. In de slipstream daarvan is een enorme hoeveelheid onderzoek op gang gekomen naar interventies om deze verschillen te verkleinen, zoals interventies die mensen ‘leren’ wat gezond en ongezond eten is. Horstman and Dijkstra (2024) beschrijven echter dat deze hausse aan onderzoek en interventies inclusie nastreven, maar uitsluiting produceren omdat en passant de doelgroepen van deze interventies gediskwalificeerd worden. Zij schrijven: “In onze analyse vonden we bijvoorbeeld dat mensen met een lage sociaaleconomische achtergrond werden omschreven als “vijandiger” dan mensen uit hoge sociaaleconomische milieus, en ook als “minder open voor verandering, conservatiever” en minder geneigd om “hun eigen egocentrische zorgen te overstijgen en ... het welzijn van anderen en de natuur te bevorderen” (vertaald uit Dijkstra en Horstman, 2021, p. 5). Daarnaast werd herhaaldelijk gesteld dat “achtergestelde groepen” zich hun leefstijlgedragingen minder goed herinneren, en deze ook minder nauwkeurig kunnen omschrijven en kwantificeren dan hun “meer bevoorrechte

tegenhangers” Hoewel gericht op het bestrijden van sociaaleconomische gezondheidsverschillen, hebben gezondheidsinterventies daarmee het tegenovergestelde effect: de doelgroep distantieert zich van deze interventies. Ook in het onderzoek naar waterarmoede dat in dit hoofdstuk al vaker is aangehaald, komen we – ondanks goede intenties - normatieve kwalificaties tegen die juist uitsluiting in de hand werken. In het onderzoek Van Aalderen et al. (2021) wordt over mensen die in een sociaaleconomisch kwetsbare positie zitten gezegd: “Zo heb je ook klanten die wel geld besteden aan luxe artikelen, maar niet willen betalen aan water” (p. 33) en ‘Dan kom je bij de klant en dan hebben ze wel een enorme tv aan de muur of dure meubels’ (p. 31). Ook vraagt een manager Klantcontactcentrum zich af in hoeverre klanten beseffen dat ze een grootgebruiker zijn en dat zij hun kosten zouden kunnen drukken door minder water te gebruiken. Het zijn dezelfde beelden van een ‘domme’ doelgroep die ook Horstman en Dijkstra in hun onderzoek tegenkwamen, en die - het sociaal incasseren ten spijt – ervaren onrecht niet *echt* serieus nemen.

3.5.3 Samenvattend

In de voorgaande paragrafen werden vrij abstracte, maar ook ideaaltypische benaderingen van rechtvaardigheid beschreven. We deden dat aan de hand van vier vragen, die steeds een andere kleur aan onze kaleidoscoop toevoegden:

- Waarom zou je rechtvaardig willen zijn? (groen)
- Wat staat er bij rechtvaardigheid op het spel? (paars)
- Wie moeten er eigenlijk allemaal rechtvaardig behandeld worden? (geel)
- En tot slot: hoe moet je beoordelen of iets rechtvaardig is? Dit is de vraag naar principes voor rechtvaardigheid. (rood)

Met name op de vraag naar de principes voor rechtvaardigheid, zijn diverse antwoorden mogelijk. Er werd geconstateerd dat pogingen tot een universele, rationele ethiek met name in de laatste decennia veel kritiek hebben gehad. Deze critici wijzen er op dat mensen relationele wezens zijn, die hun ethisch handelen mede bepalen door hun inbedding in een sociale en materiële context. Zorg om elkaar en om de wereld is dan een kernbeginsel, in plaats van menswaardigheid, geluk of vrijheid. Daarbij verlaagden zij ook de lat. Niet het streven naar een volledig rechtvaardige samenleving – dat net zo imaginair is als onze objectieve positie achter een sluier der onwetendheid – maar het voorkomen van onrecht zou onze aandacht moeten hebben. Dat impliceert dat ervaringen met onrecht serieus genomen moeten worden. Met deze rationele en relationele benaderingen van rechtvaardigheid werden de laatste kleuren aan de kaleidoscoop toegevoegd.

3.6 Acterschap¹⁰ en rechtvaardigheid

In de eerste vier paragrafen van dit hoofdstuk werd vooral stil gestaan bij manieren waarop we over rechtvaardigheid kunnen denken. Veel van deze perspectieven richten zich uiteindelijk op de vraag hoe instituties zo ingericht kunnen worden, dat ze uiteindelijk rechtvaardigheid in de hand werken. Maar rechtvaardigheid is niet alleen iets van instituties, maar ook van mensen. Hoe kunnen we niet alleen over rechtvaardigheid denken, maar het ook *doen*? En wie zou zich eigenlijk moeten bezighouden met het realiseren van rechtvaardigheid? Ook hier is literatuur over te vinden, zij het minder uitgebreid dan over benaderingen van rechtvaardigheid. Zo stelt Shklar, die we eerder ook al tegenkwamen, dat mensen of partijen die bij machte zijn om iets aan leed te doen, ook de morele

¹⁰ Onder actorschap wordt hier verstaan: het vermogen om te handelen in de wereld. Actoren zijn dus handelende entiteiten. We zijn ons ervan bewust dat dit een vrij smalle definitie is. Zo zijn er discussies over de vraag of dit handelen altijd intentioneel moet zijn om te kunnen spreken van actorschap; of het tot effecten in de wereld moet leiden; en of actorschap voorbehouden is aan mensen, of ook door organisaties en materie kan worden uitgeoefend. Zie hierover bijvoorbeeld de reflectie van Schatzki, T. R. (2025). Agency. *Information and Organization*, 35(1), 100553. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.infoandorg.2024.100553>. Deze discussies zijn niet irrelevant voor rechtvaardigheid, maar voeren te ver om hier uitgebreid bij stil te staan.

verplichting hebben om dat leed te verminderen. Wie bijvoorbeeld onrecht signaleert en daar niet tegen in het verweer komt, is wel degelijk medeplichtig aan het voortbestaan ervan, zelfs als het niet bij zijn of haar rol hoort om dit onrecht te voorkomen. In dit kader maakt Shklar een onderscheid tussen actieve en passieve onrechtvaardigheid (Shklar, 2024).

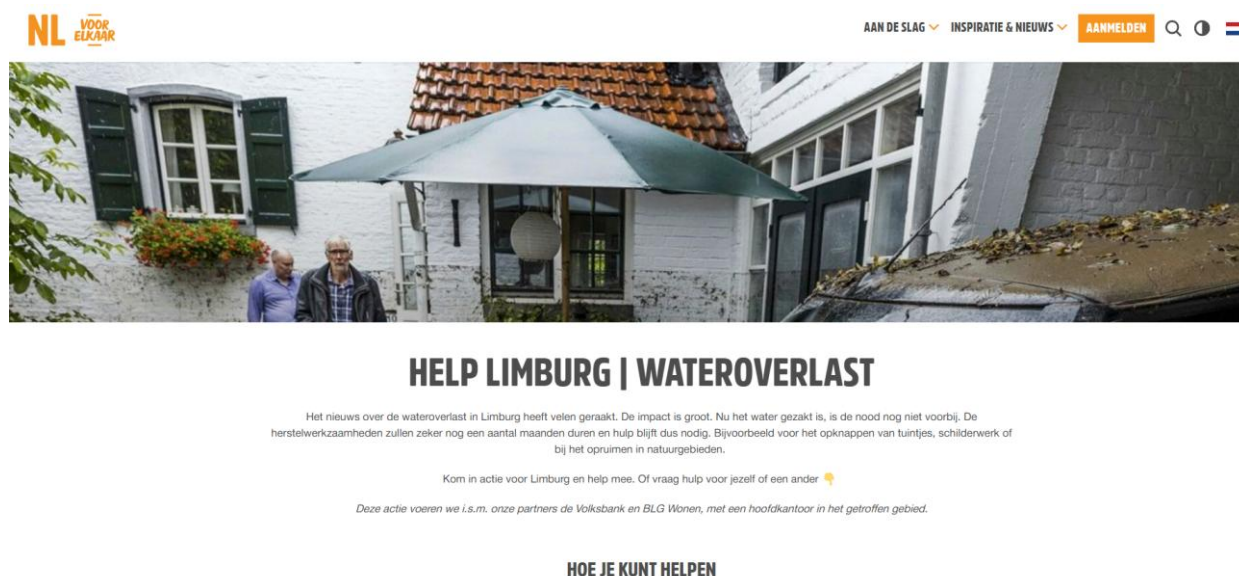
Over de vraag wie verantwoordelijk is voor het doen van rechtvaardigheid, is uitgebreider nagedacht door Hickey et al. (2021). Zij beargumenteren dat het van belang is om niet alleen over de inhoud van rechtvaardigheid te theoretiseren, maar de vraag te stellen wie rechtvaardigheid in praktijk (moeten) brengen. Waarom zijn sommige actoren verantwoordelijk voor het realiseren van rechtvaardigheid? Hoe moeten hun bijdragen aan het realiseren van rechtvaardigheid begrepen worden? Twee belangrijke dimensies om dit actorschap ten aanzien van rechtvaardigheid te kunnen begrijpen zijn verantwoordelijkheid en toewijding. Actoren kunnen deze combineren, of over slechts één van beide beschikken. Dat leidt tot drie typen actoren:

- Zij die verantwoordelijk zijn voor het realiseren van rechtvaardigheid, maar hier niet aan toegewijd zijn.
- Zij die niet verantwoordelijk zijn voor het realiseren van rechtvaardigheid, maar hier wel aan toegewijd zijn.
- Zij die zowel verantwoordelijk voor, als toegewijd zijn aan het realiseren van rechtvaardigheid.

Op beide dimensies wordt in onderstaande nader ingegaan.

Tekstkader 5a

Met de spontane hulp die burgers aanbieden ten tijde van overstromingen en wateroverlast, tonen zij zich 'actoren ten aanzien van rechtvaardigheid'. Zij handelen immers door te delen wat ze zelf hebben – tijd, vaardigheden, materialen – om daarmee het leed dat anderen is overkomen te verminderen en niet daarvan weg te kijken. Hoewel ze wellicht geen formele verantwoordelijkheid voor dit leed hebben, tonen ze zich toegewijd. Het ontbreken van formele verantwoordelijkheid, maakt mensen echter niet minder medeplichtig aan het in stand houden van onrecht. Zelf hoog en droog toekijken hoe anderen aan water en modder ten onder gaan, zou volgens Shklar als passieve onrechtvaardigheid gezien kunnen worden.

NL VOOR ELKAAR

AAN DE SLAG INSPIRATIE & NIEUWS AANMELDEN

HELP LIMBURG | WATEROVERLAST

Het nieuws over de wateroverlast in Limburg heeft velen geraakt. De impact is groot. Nu het water gezakt is, is de nood nog niet voorbij. De herstelwerkzaamheden zullen zeker nog een aantal maanden duren en hulp blijft dus nodig. Bijvoorbeeld voor het opknappen van tuintjes, schilderwerk of bij het opruimen in natuurgebieden.

Kom in actie voor Limburg en help mee. Of vraag hulp voor jezelf of een ander

Deze actie voeren we i.s.m. onze partners de Volksbank en BLG Wonen, met een hoofdkantoor in het getroffen gebied.

HOE JE KUNT HELPEN

3.6.1 Verantwoordelijkheid

De eerste dimensie die relevant is voor het denken over actoren van rechtvaardigheid gaat over *verantwoordelijkheid*. Waar ligt de verantwoordelijkheid om rechtvaardigheid te realiseren? Het specificeren welke actoren verantwoordelijk zijn voor het realiseren van rechtvaardigheid is een moeilijke taak. Dit wordt al duidelijk

doordat er op verschillende manieren over verantwoordelijkheid kan worden gesproken, bijvoorbeeld in termen van ‘plichten’ of ‘verplichtingen’. Relevante vragen voor het identificeren van actoren die verantwoordelijkheid dragen zijn:

- Wie is verantwoordelijk en in welke mate?
- Op welke gronden zijn specifieke actoren verantwoordelijk?

Hickey et al. (2021) maken daarbij een onderscheid tussen algemene verantwoordelijkheden, die alle menselijke actoren hebben op grond van hun menselijkheid, en speciale verantwoordelijkheden, zoals verantwoordelijkheden die samenhangen met specifieke status die een actor. In de bespreking van zorgethiek wezen we er bijvoorbeeld al op dat een ouder specifieke verantwoordelijkheid draagt voor de eigen kinderen, die niet gelijk is als de verantwoordelijkheid voor andere kinderen (hoewel iedere ouder wel het onrecht dat andermans kinderen wordt aangedaan zou moeten signaleren en moeten proberen om er iets aan te doen). Miller (2007) en Young (2011, beiden geciteerd in Hickey et al. (2021) identificeren vijf gronden waarop speciale verantwoordelijkheden verdeeld kunnen worden:

- *Rolverantwoordelijkheid*: een actor zou een speciale verantwoordelijkheid kunnen dragen voor het realiseren van rechtvaardigheid op grond van autoriteit of hun rol of positie in een specifieke context. Deze verantwoordelijkheid kan formeel gespecificeerd zijn in een titel of functie, maar ook informeel zoals het geval is met ouders of gemeenschapsleiders.
- *Herstellende verantwoordelijkheid*: een actor zou een speciale verantwoordelijkheid kunnen dragen omdat deze heeft bijgedragen aan het ontstaan van onrecht.
- *Beneficiair verantwoordelijkheid*: een actor kan ook voordeel hebben gehad van structureel onrecht. Ongeacht het aandeel van de actor in dat onrecht, maakt het feit dat deze hiervan geprofiteerd heeft dat de actor er wel verantwoordelijkheid voor draagt.
- *Capaciteitsverantwoordelijkheid*: een agent kan speciale verantwoordelijkheid dragen voor het realiseren van rechtvaardigheid op grond van zijn macht, capaciteit of vermogen om rechtvaardigheid te realiseren. Dit is vergelijkbaar met het aanspreken van mensen op passieve onrechtvaardigheid, wat Shklar doet. Het feit dat een actor de middelen heeft om iets aan onrecht te doen, maakt dat deze daarmee ook verantwoordelijkheid draagt.
- *Verantwoordelijkheid als lid*: een actor kan een speciale verantwoordelijkheid dragen voor het realiseren van rechtvaardigheid op grond van lidmaatschap van een bepaalde groep, bijvoorbeeld uit solidariteit of zelfbeelden als groepsid.

Deze verantwoordelijkheden zijn niet wederzijds uitsluitend en de lijst is niet uitputtend. Daarnaast bepaalt de context waarin de actoren actief zijn de inhoudelijke gronden voor hun handelen. Voor actoren en instituties in de watersector is het relevant om na te gaan welke formele en informele verantwoordelijkheid zij hebben en voelen in relatie tot rechtvaardigheid, en vanuit welke rol en positie.

3.6.2 Toewijding

Een tweede dimensie van actorschap in relatie tot rechtvaardigheid, heeft te maken met de mate waarin actoren de waarde rechtvaardigheid belang toekennen en hieraan toegewijd zijn (Hickey et al., 2021). Dit bepaalt (deels) hoe en in welke mate rechtvaardigheid gerealiseerd kan worden. Als een bedrijf verantwoordelijk is voor een drinkwatervoorziening, maar efficiency hoger in het vaandel heeft staan dan rechtvaardigheid zou dat bijvoorbeeld een obstakel kunnen zijn voor de realisatie van de rechtvaardigheid. Eigenlijk gaat het hier weer om de morele wil om het goede – in dit geval – rechtvaardigheid te willen doen. Niet omwille van een instrumenteel doel, maar omdat een actor rechtvaardigheid belangrijk vindt en er zelf aan bij wil dragen (zie 3.2).

Het herkennen en respecteren van verschillende rollen van actoren die toegewijd zijn aan het realiseren van rechtvaardigheid is dus belangrijk in het bevorderen van rechtvaardigheid. Daarbij kan het gaan om actoren die ook formeel verantwoordelijkheid dragen, zoals overheden, maar ook om informele actoren zonder deze

verantwoordelijkheden. Te denken valt aan activisten, gemeenschapsleiders, NGO's. Zulke actoren zijn vaak cruciale onderdelen van elk significante vooruitgang. Ze dragen bijvoorbeeld bij aan agendering van structureel onrecht, zoals te hoge kosten voor drinkwater; ze zorgen voor voldoende steun om druk te zetten op beleidsmakers en creëren de morele verbeelding om op een nieuwe manier naar onrecht te kijken.

Toewijding komt wel in verschillende vormen en maten. De redenen waarom actoren zich committeren aan doelen zijn complex en verschillend, en de manieren waarop actoren handelen op hun toewijding zijn veelzijdig. Sommigen committeren zich vanwege persoonlijke ervaringen met een onrecht, anderen uit solidariteit. Sommigen voelen zich gedwongen, anderen hebben bewust gekozen om zich te committeren. Er is ook een brede variëteit in de manieren waarin dat commitment zich uit, variërend van doneren aan goede doelen, tot actief protesteren of rechtszaken aanspannen.

3.6.3 Samenvattend

Dit hoofdstuk over rechtvaardigheid wordt afgesloten met twee inzichten die relevant zijn voor de watersector en de watertransitie.

- Zowel verantwoordelijkheden als toewijding spelen bij het realiseren van rechtvaardigheid. Organisaties en professionals in de watersector doen er goed aan om op deze toewijding en op de eigen verantwoordelijkheden te reflecteren en deze te expliciteren.
- Actoren kunnen dan ook vanuit verschillende hoedanigheden betrokken kunnen zijn bij het realiseren van rechtvaardigheid, bijvoorbeeld als professioneel, werkende in de (drink)watersector, maar ook als burger die een plicht voelt om op te staan voor rechtvaardigheid. De interactie tussen deze actoren onderling, maar ook tussen deze rollen in onszelf, is relevant ten aanzien van het nadenken over en realiseren van rechtvaardigheid.

Het realiseren van rechtvaardigheid vraagt dus niet per se grote acties van machtige organisaties of overheden, maar het denken in termen van actorschap laat zien dat ook kleine verzetsdaden en alledaagse acties hieraan bij kunnen dragen.

3.7 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn in vogelvlucht een aantal invloedrijke Westerse theorieën over rechtvaardigheid de revue gepasseerd. Twee inzichten zijn cruciaal als rechtvaardigheidsafwegingen gemaakt moeten worden in het kader van waterbeheer of de watertransitie:

1. Rechtvaardigheid gaat om de vraag wat er wordt toebedeeld (middelen, erkenning, invloed), aan wie (wie mag wel en niet meedelen?) en volgens welke criteria (hoe). Er zijn verschillende perspectieven op deze vragen, die leiden tot verschillende benaderingen van rechtvaardigheid.
2. De crux is echter dat geen enkel perspectief een volledig antwoord op onrechtvaardigheid kan geven. Daar zijn twee redenen voor. Allereerst kunnen verschillende vormen van onrecht niet in isolement worden bekeken. Ten tweede is de vraag naar rechtvaardigheid een vraag naar het goede en vooral ook iets dat door actoren in praktijk moet worden gebracht. Dat vraagt voortdurende reflectie op afwegingen die worden gemaakt in beleid, maar ook op de eigen verantwoordelijkheden en toewijding. Vandaar de metafoor van de kaleidoscoop: schudden van de kaleidoscoop kan soms een heel ander licht werpen en nieuwe afwegingen vragen.

Het doel van dit kader was dus niet zozeer om verdelingsprincipes of andere ethische richtlijnen te formuleren om rechtvaardigheid als pijler onder de watertransitie te verankeren. Als er iets duidelijk naar voren komt uit deze vogelvlucht, dan is het wel dat zowel de vraag naar onrecht als het concept rechtvaardigheid zelf, omstreden zijn. Wat als rechtvaardig wordt gezien en wat niet, is resultaat van bestaande ongelijkheden, belangentegenstellingen en een strijd om middelen en definitiemacht (zie ook Zwarteveen and Boelens (2014)). Diep filosoferen over rechtvaardigheid zal dan ook niet al het onrecht de wereld uit helpen, maar rechtvaardigheid is vooral iets waar je

betrokken op moet zijn en in concrete praktijken verantwoordelijkheid voor kunt nemen. Actoren die toegewijd zijn aan rechtvaardigheid zijn dus minstens zo cruciaal. Waarom dan toch deze theoretische exercitie? Het antwoord hierop is dat kennis over rechtvaardigheid wel kan helpen om in praktijk verantwoordelijkheid te nemen en agency te tonen.

- 1 Het theoretisch kader helpt om bij grote transities of kleine dagelijkse problemen onszelf af te vragen: krijgt iedereen hier wat hem of haar toekomt? Vallen er partijen buiten de boot? Wie voelt zich tekort gedaan? Dragen we daar genoeg zorg voor? Daarmee draagt het bij aan het ontwikkelen van taal en hopelijk toewijding van de sector om bij besluitvorming rechtvaardigheid mee te wegen. Dat is een belangrijke eerste stap richting een rechtvaardige watertransitie. We kunnen onrecht immers pas adresseren als we het opmerken en een stem geven.
- 2 Daarnaast leren de Kapucijnerapen ons dat iedereen een moreel instinct heeft, en ook impliciete waarden of ideologieën heeft. Dat geldt ook voor de watersector (Zwarteveen & Boelens, 2014). Het voorgaande theoretisch kader kan de taal en concepten bieden om deze impliciete normativiteit expliciet te maken, en te onderzoeken welk (on)recht ermee samenhangt. Welke expliciete en impliciete normen en waarden zijn aanwezig in de watersector? In welke opvattingen zijn deze geworteld? Sluit de aanwezigheid ervan andere perspectieven buiten? En vooral: wie heeft welke verantwoordelijkheid en de toewijding om met deze vragen aan de slag te gaan?

Het volgende hoofdstuk zal expliciet stil staan bij deze vragen.

4 Resultaten empirische studie

In deze studie zijn op diverse manieren kwalitatieve data opgehaald over de spanningsvelden die drinkwaterprofessionals in hun werk signaleren (zie voor meer informatie over de wijze van dataverzameling hoofdstuk 2). In de onderstaande paragrafen worden de resultaten van deze data beschreven. Daarbij wordt ingegaan op de algemene definitie die drinkwaterprofessionals geven van rechtvaardigheid: wat vinden ze een rechtvaardige drinkwatersector (4.1)? Maar ook wordt stil gestaan bij vraagstukken rond onrecht dat zij signaleren. Deze vraagstukken zijn ingedeeld in drie thema's:

1. Drinkwaterbeschikbaarheid (0). Een rechtvaardigheidsvraag die hiermee samenhangt is bijvoorbeeld de verspilling van drinkwater enerzijds, terwijl er toenemende schaarste is anderzijds.
2. Drinkwaterkwaliteit (4.3). Rechtvaardigheidsvragen die hiermee samenhangen gaan bijvoorbeeld over de impact die vervuiling heeft op mensen, planten en dieren, maar ook over de kosten van zuivering en wie deze zou moeten dragen.
3. Drinkwaterbesluitvorming (4.4). Rechtvaardigheidsvragen die met besluitvorming samenhangen gaan bijvoorbeeld over de vraag wie er invloed uit kan oefenen op de inrichting van de watersector.

Voor ieder thema wordt geschetst welke rechtvaardigheidsvragen ermee gepaard gaan, maar ook hoe drinkwaterprofessionals naar deze vraagstukken kijken. Aan het eind van elke paragraaf wordt de caleidoscoop van rechtvaardigheid gebruikt om deze bevindingen te duiden vanuit verschillende theoretische perspectieven op rechtvaardigheid. Overigens niet om uitlatingen in een specifiek rechtvaardigheidshokje te stoppen: vaak zijn uitlatingen genuanceerd en kunnen er meerdere overwegingen en perspectieven in herkend worden. Het kijken door de caleidoscoop wordt echter gedaan om taal en bewustwording op gang te brengen van de – vaak impliciete – normatieve oriëntaties die in waterafwegingen schuilgaan.

De onderwerpen die in de interviews en workshop ter sprake kwamen overlappen vaak, maar er waren uiteraard ook verschillen. Wanneer bevindingen uit een specifieke databron afkomstig zijn, bijvoorbeeld alleen uit interviews, wordt dat in onderstaande expliciet benoemd.

4.1 Rechtvaardigheid in de drinkwatersector

4.1.1 Rechtvaardigheid als motivatie en gevoel

In de interviews met drinkwaterprofessionals is de vraag gesteld wat zij onder rechtvaardigheid verstaan en op wat voor manier er aandacht voor is in hun werk. Uit alle gesprekken komt naar voren dat professionals zich ervan bewust zijn dat werk in de watersector niet waardenneutraal is. De respondenten merken op dat zijzelf in de sector zijn gaan werken omdat ze bij willen dragen aan een maatschappelijk belang: ervoor zorgen dat iedereen, altijd toegang heeft tot schoon drinkwater. Deze motivatie herkennen ze ook bij collega's en wordt door de respondenten gekoppeld aan rechtvaardigheid. Daar wordt echter zonder uitzondering bij verteld dat rechtvaardigheid in het dagelijkse werk van drinkwaterprofessionals geen expliciet onderwerp van gesprek is.

Het woord rechtvaardigheid wordt niet expliciet heel veel gebruikt bij ons. Ik hoor dat niet vaak langskomen. (R2 en 3)

Nee, eigenlijk komt het woord rechtvaardigheid of zo niet echt op tafel. [...] Die discussie hebben we niet zo expliciet met deze woorden. Nee. (R6)

Gevraagd naar een beschrijving van rechtvaardigheid, is het voor alle geïnterviewde drinkwaterprofessionals moeilijk om uit te leggen wanneer zij een situatie (on)rechtvaardig vinden. Ze kunnen echter wel allemaal vrij gemakkelijk voorbeelden van onrecht geven. Of iets rechtvaardig wordt gevonden of niet, lijkt dus vooral een

kwestie van intuïtie en in de interviews wordt vaak letterlijk gesproken over ‘een gevoel’ dat je krijgt als er sprake is van onrecht.

Prijs omhoog voelt niet goed, want dit drinkwater moet voor iedereen beschikbaar blijven. Ook voor een alleenstaande moeder met 4 kinderen. Daar gaan we ook voor. Dit zit diep in ons. Drinkwater moet niet heel duur worden, zoals energieprijzen. Dit kan niet. (R5)

Kortom: er lijkt dus sprake van een gedeeld *gevoel* voor rechtvaardigheid, welke ook de motivatie vormt om in de sector te gaan werken. In de dagelijkse praktijk wordt echter niet vaak in termen van rechtvaardigheid over het werk gesproken.

4.1.2 Rechtvaardigheid als richtinggevende waarde

Wanneer vervolgens aan drinkwaterprofessionals gevraagd wordt om dat gevoel te duiden, en uit te leggen wat rechtvaardigheid voor hen betekent, dan komen een aantal elementen naar boven.

1: Schoon water als mensenrecht: In de interviews wordt opgemerkt dat een rechtvaardige drinkwatersector betekent dat alle mensen gelijke rechten hebben op toegang tot schoon drinkwater, en ook in de workshop wordt diverse keren genoemd dat toegankelijkheid tot schoon drinkwater een leidend principe is voor de drinkwatersector. Dit element is ook duidelijk aanwezig in de motivatie die professionals verwoorden om in de drinkwatersector te gaan werken. Schoon drinkwater is een levensbehoefte, en het is rechtvaardig dat ieder mens daar toegang toe heeft en onrechtvaardig als die toegang belemmerd wordt of als er sprake is van een ongelijke verdeling van toegang tot drinkwater of van de kosten ervan. De respondenten verwoorden dat als volgt:

We werken aan een primaire levensbehoefte. Ik denk dat rechtvaardigheid daar direct aan gekoppeld is. Dat we dus ook echt met zijn allen vinden dat iedereen recht heeft op schoon drinkwater. (R4)

We hebben gewoon leveringsplicht en dat komt niet uit de lucht vallen, maar uit een soort recht. (R5)

De toevoeging ‘schoon’ is overigens heel belangrijk in deze opvatting van een rechtvaardige drinkwatersector. Volksgezondheid blijkt hierin namelijk minstens zo’n belangrijke waarde als rechtvaardigheid: ‘We doen dat voor de volksgezondheid’ (R1) en ‘We noemen het niet meer zo vaak, maar volksgezondheid staat bij ons voorop’ (R4).

2: Water als gemeenschappelijk goed: Het idee dat schoon drinkwater een mensenrecht is, is breed aanwezig in de interviews en workshops. Eén van de respondenten voegt hier echter een ander perspectief op rechtvaardigheid aan toe. Het feit dat water een levensbehoefte is, en mensen recht kunnen doen gelden op schoon drinkwater, impliceert volgens deze professional niet dat het water ook eigendom van iemand is. Een rechtvaardige drinkwatersector krijgt dan een iets andere invulling. Rechtvaardigheid betekent voor deze respondent het zo zorgvuldig mogelijk beheren van het water dat tegelijkertijd van niemand, en van iedereen is. De nadruk ligt niet op rechten, maar op een goed beheer van een collectief goed.

Vanuit het drinkwaterbedrijf is het rechtvaardig om te beseffen: dat water is niet van ons als bedrijf. Dat is eigenlijk van niemand en daarmee van iedereen. Het enige wat wij doen is dat water uit de bodem en rivieren halen om te zorgen dat mensen schoon drinkwater hebben. Dat is een belangrijke functie, maar benutting hiervan vraagt een rechtvaardige afweging. (R2 en 3)

Deze visie op rechtvaardigheid is niet breed aanwezig. Zowel in de interviews als de workshops wordt wel genoemd dat het belangrijk is om respect te hebben voor natuur: ook natuur heeft recht op water, en drinkwaterwinning moet het liefst met respect voor natuur:

‘Dat is een hele grote bij ons. Probeer zo mogelijk circulair en niet milieubelastend te zijn. Dus die zit bij ons heel hoog, super belangrijk.’ (R5)

Vanuit een mensenrechtenbenadering gedacht, blijft er volgens sommige respondenten wel altijd spanning zitten tussen oog voor de natuur en rechtvaardigheid. Respondent 6 verwoordt dat helder:

Je moet altijd keuzes maken als bedrijf? En met stip op één moeten we natuurlijk gewoon drinkwater maken. Dat gaat altijd op één en dat doe je het liefst duurzaam en met oog voor de natuur. Groen drinkwater maken staat bij ons op één, maar er zit soms wel spanning op. (R6)

3: Water als gezamenlijke verantwoordelijkheid: Verschillende professionals gebruiken ook woorden als ‘schuld’, ‘machtsmisbruik’, ‘eenzijdige belangen’ als ze over (on)rechtvaardigheid spreken. Deze derde insteek verschilt van de eerste twee, omdat rechtvaardigheid wordt gedefinieerd in termen van verantwoordelijkheid. Het is rechtvaardig als mensen hun verantwoordelijkheid nemen. Het is onrechtvaardig als individuen of organisaties hun eigen aandeel in het beschikbaar houden van schoon drinkwater ontkennen of ontlopen, of het aandeel van anderen een te grote invloed toekennen.

Alsof je niet het hele verhaal eerlijk met elkaar op tafel legt en de koek eerlijk verdeelt. Als er veel vanuit eigen belangen wordt gekeken, of als er wordt gekeken wat een ander moet doen en niet wat je zelf moet doen. Ja, dan voelt het voor mij niet eerlijk of niet rechtvaardig. (R6)

Dit lijkt erg op de ongelijke verdeling van lasten die vaak als risico wordt genoemd bij klimaatverandering en milieuvervuiling, maar verschilt hier wel enigszins van. Hier wordt niet zozeer de ongelijke verdeling zelf onrechtvaardig gevonden, maar het bewust weglaten van verantwoordelijkheid. Iedere actor moet binnen de eigen scope doen wat hij of zij kan om schoon drinkwater beschikbaar te houden voor iedereen. De verantwoordelijkheid voor rechtvaardigheid, wordt dus ook beperkt door de mogelijkheden die er zijn om er invloed op uit te oefenen.

De scope zou moeten zijn dat je rechtvaardigheid in het groot bekijkt. Ik denk dat de Social Development Goals daar ook vandaan komen en op aansluiten. [...] En tegelijkertijd daarbij de kanttekening dat we een regionaal drinkwaterbedrijf zijn. Dus hoe ver reiken je macht en je invloed om daar iets aan te doen? (R4)

De drie verschillende invullingen van een rechtvaardige drinkwatersector zoals hierboven beschreven, kunnen in combinatie voorkomen. Ze komen met name in de interviews expliciet terug, maar worden ondersteund door bevindingen in de workshops. Daarbij valt op dat de taakopvatting die drinkwaterprofessionals voelen aan het verschuiven lijkt. Zijn drinkwaterbedrijven primair ervoor om het recht van mensen oneindig te vervullen? Zijn ze primair van de volksgezondheid? Hebben ze ook een opdracht in relatie tot natuur? In de interviews lijkt geen helder antwoord op deze vragen te worden gegeven, maar wordt de opdracht van drinkwaterbedrijven wel ter discussie gesteld, en expliciet gerelateerd aan maatschappelijke ontwikkelingen zoals toenemende waterschaarste en vervuiling.

Wat is eigenlijk de taakopvatting van drinkwaterbedrijven hè? In één veiligheidsregio zijn we meegegaan in het afstand doen van brandkranen. Vanuit de drinkwaterbedrijven is dan een keuze gemaakt: wij zijn geen bluswaterbedrijf, maar een drinkwaterbedrijf en daarmee wentel je eigenlijk een taak af op de maatschappij die je eerst wel deed. In hoeverre is dat rechtvaardig? (R7 en R8)

4.1.3 Diversiteit in perspectieven

Naast de bovenstaande invullingen van rechtvaardigheid, komen in de interviews en workshops concrete normen of gedragsregels voor. Dit zijn de normatieve gedragsregels die professionals hanteren als het gaat om wateropgaven. Een hele duidelijk is ‘de vervuiler betaalt’. Dergelijke normen zijn vaak – maar niet altijd – te koppelen aan een van de drie hierboven omschreven perspectieven op rechtvaardigheid. ‘De vervuiler betaalt’ past bijvoorbeeld bij een perspectief op rechtvaardigheid waarin het nemen van verantwoordelijkheid belangrijk wordt gevonden. Onderstaande een opsomming van diverse ‘normen’ die uit de workshops en interviews naar voren komen.

Drinkwaterwinning mag geen schade aan anderen of aan omgeving toebrengen	Drinkwater moet voor ieder mens toegankelijk zijn
Het belang van (de) drinkwater(klant) moet leidend zijn	Drinkwater mag niet te duur zijn
We moeten zorgen voor de aarde en toekomstige generaties	True pricing: de prijs van drinkwater moet de kosten om het te maken weerspiegelen
Vervuilen mag niet	Wie drinkwater gebruikt, moet daarvoor betalen
Iedereen moet dezelfde prijs voor drinkwater betalen	De vervuiler moet betalen voor zuivering van het drinkwater
Water is een recht voor ieder levend wezen	Chemische stoffen horen niet in leefomgeving
De drinkwatersector moet transparant zijn en de burger informeren over waterkwaliteit en beschikbaarheid	We moeten respect hebben voor natuur
Drinkwaterbedrijven moeten iedereen water leveren	Drinkwater is om te drinken (en zou eigenlijk niet voor andere doelen gebruikt moeten worden)
Drinkwaterbedrijven zijn ook bedrijven die rendabel moeten zijn, en moeten zorgen voor inkomenszekerheid voor medewerkers	Drinkwater moet bijdragen aan volksgezondheid (en mag dus ook voor hygiëne worden gebruikt)
Drinkwaterbedrijven beheren middelen van de gemeenschap. Daar moeten ze zorgvuldig mee omgaan.	We moeten spaarzaam omgaan met water
Besluitvorming over (drink) water moet rekening houden met alle belangen	Drinkwaterbedrijven moeten efficiënt werken

Het merendeel van de normen zal op brede instemming kunnen rekenen, maar het punt is natuurlijk dat ze lastig in praktijk kunnen worden gebracht. Zo zijn diverse normen onderling al tegenstrijdig. Dit zorgt voor **waardendilemma's**.

En met stip op één moeten we natuurlijk gewoon drinkwater maken. Dat gaat altijd op één en dat doe je het liefst duurzaam en ook voor de natuur. Maar er zit soms wel spanning op. (R6)

Daarnaast wordt met name in de interviews duidelijk dat normen en waarden veranderen in de tijd: ze zijn dus **contextueel**. Een concreet voorbeeld zijn de staffelkortingen die in het verleden werden toegepast, maar in de huidige tijden van toenemende schaarste niet meer acceptabel worden gevonden.

Heel lang is het zo geweest dat voor grote bedrijven gold: hoe meer ze afnamen, hoe minder ze ervoor hoeven te betalen. Dat is natuurlijk niet meer van deze tijd. Dat hebben we recht getrokken. (R5)

Normen vragen in concrete situaties soms ook om **uitzonderingen**. Hoge drinkwaterprijzen kunnen voor verschillende gezinnen anders uitpakken bijvoorbeeld.

Het is natuurlijk groter dan alleen maar water of drinkwater, hè? Op het moment dat je zegt: mensen mogen hun zwembadjes niet meer vullen of gaan er meer voor betalen. Laat dan een gezin in een flat vier hoog achter, dat niet op vakantie kan door geldgebrek, alsjeblieft wel een zwembadje neerzetten voor kinderen. (R4)

De manier waarop normen worden ingevuld, hangt ook samen met de **positie** die mensen of organisaties innemen. 'Respect hebben voor natuur' betekent voor een agrariër iets anders dan voor een drinkwaterprofessional. Respondenten hebben bijna allemaal begrip voor deze verschillen in posities.

Ik denk dat wij natuurlijk geneigd zijn om te zeggen: het drinkwater zou altijd voorop moeten staan. Tegelijkertijd, als je binnen de landbouw werkzaam bent zou je zeggen, van ja, maar dit is voor de

voedselketen. Dat is ook een primaire levensbehoefte en dus het grootste belang. Ja. [stilte] Ja, weeg het maar eens. (R4)

Tot slot wordt ook opgemerkt dat (een gebrek aan) **doenvermogen** een rol speelt. Daarbij gaat het om de wil en middelen om echt een waarde in praktijk te brengen.

Er zijn convenanten waarin waterpartners werken aan een robuust watersysteem. Die nemen samen verantwoordelijkheid om het watersysteem te herstellen. Alleen, je kunt er oneindig over blijven praten wie dan moet beginnen, in welke volgorde et cetera. En dan gebeurt er helemaal niks. Het gaat er om: begin en experimenteer. (R6)

Naar aanleiding van bovenstaande overwegingen wordt in de interviews opgemerkt dat algemene normen of principes zoals 'de vervuiler betaalt' geen echt houvast bieden voor een rechtvaardige watertransitie. Ze zijn namelijk lastig te concretiseren en lastig te realiseren.

4.1.4 Kijkend door de caleidoscoop

Als het gaat om de vraag hoe je afwegingen maakt om tot rechtvaardige besluiten te komen, klinkt in de interviews duidelijk een vorm van plichtethiek door. De nadruk ligt op het feit dat water een mensenrecht is en dat waterprofessionals verantwoordelijkheid hebben en voelen om dat recht te realiseren. Het waarborgen van deze toegang is de kernopdracht, het telos, van drinkwaterbedrijven. Ondanks dit besef dat water een mensenrecht is, bieden abstracte normen en principes volgens drinkwater-professionals maar beperkt houvast om tot een rechtvaardige watertransitie te komen. De noties dat ervaringen van onrecht kunnen verschillen, dat rechtvaardigheid in verschillende contexten iets anders kan betekenen en nooit volledig gerealiseerd kan worden, worden allemaal aangetroffen in de interviews. Dit sluit aan bij meer contextuele, en minder universele benaderingen van rechtvaardigheid.

Wat hierbij op het spel staat is vooral de verdeling van water en verantwoordelijkheden, en daarmee ook actorschap. Respondenten wijzen erop dat een rechtvaardige verdeling van water een gedeelde verantwoordelijkheid is waaraan iedereen zijn of haar bijdrage moet leveren. Capaciteitsverantwoordelijkheid – wie kan bijdragen, moet bijdragen – speelt hierin een rol. Zowel in de beperking van de eigen verantwoordelijkheid ('tot waar reikt onze invloed?') als in het verantwoordelijk houden van anderen. Slechts eenmaal wordt opgemerkt dat water een 'common good' is, waar zorg voor moet worden gedragen.

De data maken ook duidelijk dat naast rechtvaardigheid, ook andere waarden belangrijk zijn in de drinkwaterpraktijk, zoals duurzaamheid en volksgezondheid. Deze kunnen onderling met elkaar op gespannen voet staan. Hoewel vooral in de workshops ook het recht van natuur op schoon water wordt genoemd, lijkt als antwoord op de 'wie-vraag' (voor wie moeten we rechtvaardig zijn) vooral naar huidige en toekomstige generaties mensen in Nederland te worden verwezen.

In deze paragraaf is in het algemeen geschetst hoe drinkwaterprofessionals naar rechtvaardigheid kijken, en welke normen en waarden zij als uitgangspunt hanteren in relatie tot een rechtvaardige watertransitie. In de volgende paragrafen wordt overgegaan tot een beschrijving van spanningsvelden: waar ligt onrecht op de loer? De spanningsvelden verschillen in de mate waarin ze aanwezig zijn in de data. Hiermee wordt bedoeld dat sommige spanningsvelden zowel kwantitatief (aantal keer dat het genoemd werd) als ook kwalitatief (zienswijzen op het vraagstuk) uitgebreider werden behandeld dan andere. Dit hoofdstuk start met de beschrijving van thema's die het meest uitgebreid in data aan bod kwamen. Thema's die in beperkte mate aan de orde kwamen worden gezamenlijk in de paragraaf 'overig' beschreven. Verder maken de data duidelijk dat de verschillende spanningsvelden vaak onderling samenhangen. Waar dat aan de orde is zal ook dat in onderstaande worden geëxpliciteerd.

De spanningsvelden zijn gevisualiseerd in een drieluik van een (on)rechtvaardig waterlandschap door Manon Bijkerk. Het drieluik staat afgebeeld op de volgende pagina.

4.2 Beschikbaarheid van water

De beschikbaarheid van water is een van de thema's die het meest nadrukkelijk ter sprake kwam tijdens de workshops. In de interviews is daarom specifiek doorgevraagd op dit vraagstuk en het onrecht dat ermee samenhangt. Drinkwaterprofessionals signaleren dat schoon water schaarser wordt. Perioden van droogte komen vaker voor, en grondwaterstanden worden lager. Daarnaast raakt oppervlaktewater meer vervuild, waardoor het meer moeite en geld kost om hier drinkwater van te maken. Dit alles maakt dat water steeds meer met belangenstrijd en rechtvaardigheidsvragen wordt omgeven. In onderstaande tabel wordt een overzicht van deze ervaren '(on)rechtvaardigheden' gegeven, die door respondenten zijn genoemd. In de volgende paragrafen wordt toegelicht hoe drinkwaterprofessionals hierover denken.

Tabel 2: Onrecht in relatie tot drinkwaterbeschikbaarheid

Onrecht in relatie tot drinkwaterbeschikbaarheid		
Toegankelijkheid	Verdeling	Verspilling
Niet meer iedereen kan aangesloten worden op drinkwater	Water kan niet meer voor alle functies worden gebruikt	Verspilling van drinkwater terwijl er niet genoeg is
Niet meer iedereen kan (in de toekomst) drinkwater betalen	Compensatieregelingen voor schade worden misbruikt	Drinkwater wordt gebruikt voor de verkeerde bestemming
Schoon drinkwater wordt minder vanzelfsprekend voor toekomstige generaties	Collectieve lasten worden ongelijk verdeeld (drinkwaterwinning drukt bv het zwaarst op het platteland)	
	Er zijn gebruikers van (drink)water die te weinig bijdragen aan de kosten ervan	
	Algemeen belang gaat ten koste van specifiek belang	
	Meer drinkwaterwinning brengt meer schade toe (aan natuur en direct en indirect ook aan mensen)	

4.2.1 Toegankelijkheid

Drinkwaterprofessionals maken zich zorgen over de toegankelijkheid van de drinkwatervoorziening, zowel voor huidige als voor toekomstige generaties. Een concreet knelpunt dat werd genoemd is de aansluiting van nieuwe bedrijven op het drinkwaternet, dat in sommige regio's steeds moeilijker wordt of zelfs wordt geweigerd. Het is duidelijk dat dit als problematisch wordt ervaren, omdat juist het recht op drinkwater uitdrukkelijk ten grondslag ligt aan het werk dat professionals doen (zie 4.1.1).

Gerelateerd aan waterbeschikbaarheid wordt ook het prijsaspect als rechtvaardigheidsvraag genoemd: schoon water wordt duurder. Dit prijsaspect hangt niet alleen samen met beschikbaarheid van water en kosten voor nieuwe vormen van waterwinning, maar ook met kosten voor zuivering. Groeiende kosten voor drinkwaterproductie nopen tot prijsstijgingen, en dit verkleint de toegankelijkheid van drinkwater. Dit wordt uiterst problematisch gevonden, ook weer in het licht van de kernopdracht: zorgen dat iedereen altijd toegang heeft tot schoon water.

Tegelijkertijd lijkt het recht op water niet onbeperkt, en zetten enkele geïnterviewde drinkwaterprofessionals vraagtekens bij het ongelimiteerde gebruik dat mensen van drinkwater kunnen maken. Zij vragen zich af of de onbeperkte toegankelijkheid van water niet ook onrechtvaardig is.

Waarom mogen mensen oneindig de kraan thuis aanzetten? En waarom moet je dat per se altijd leveren? (R3)

Wij moeten leveren wat de klant vraagt, punt. Er zit geen maximum aan, helemaal niks. Ergens is het natuurlijk heel raar. (R4)

Verderop wordt er uitgebreid op dit punt teruggekomen (4.2.3), maar deze opmerkingen impliceren dat er een soort limiet op het gebruik van drinkwater zit, en dat er dus ook sprake kan zijn van 'onterecht' gebruik van dat water. Het recht op drinkwater is blijkbaar niet oneindig.

4.2.2 Verdeling

Als water schaars wordt komt niet alleen de toegankelijkheid onder druk, maar moeten ook afwegingen worden gemaakt over de verdeling van water, en over de verdeling van de toegenomen kosten voor drinkwaterproductie. De concurrentie om water spreekt duidelijk uit de data, waarbij deze problematiek minder speelt bij drinkwaterbedrijven die volledig gebruik maken van oppervlaktewater (in de toekomst kan dit overigens veranderen).

Maar als je kijkt naar het water dat wij eigenlijk innemen om drinkwater van te maken. Ja, daar ben je ook met heel veel partijen in feite afhankelijk van één bron. Achter de verdeling daarvan zit een logica of een systematiek waarin drinkwater natuurlijk best wel hoog staat. En daar speelt rechtvaardigheid uiteindelijk een rol in. (R4)

In relatie tot de verdeling van water zelf wordt opgemerkt dat individuele belangen de verdeling van water niet te veel mogen beïnvloeden, en dat vanuit een collectief belang moet worden gedacht. Drinkwater dient dit collectief belang: iedereen heeft daar recht op en nood aan. Tegelijkertijd is er het besef dat de voorrang voor drinkwaterproductie onrechtvaardig gevonden kan worden door andere watergebruikers. Zoals een van de respondenten opmerkt 'is het zoeken naar een balans daarin' (R2 en 3).

Onrecht komt duidelijker in beeld als het gaat om de kosten van drinkwaterproductie in tijden van schaarste. Deze kosten bestaan uit monetaire kosten en wie deze betaalt, maar ook om kosten die niet in geld zijn uit te drukken, zoals schade aan natuur of vormen van (recreatief of bedrijfsmatig) watergebruik die onder druk komen door drinkwaterwinning. Drinkwaterprofessionals signaleren dat beide kosten ongelijk verdeeld worden.

Ten aanzien van monetaire kosten wordt expliciet de vraag gesteld wat een 'eerlijke' of 'rechtvaardige' prijs is voor een levensbehoefte als drinkwater. Twee overwegingen spelen daarin in een rol. Enerzijds zijn drinkwaterprofessionals van mening dat de prijs nooit een belemmering mag vormen voor de toegang tot water. Anderzijds is het innemen, zuiveren en distribueren van schoon drinkwater niet gratis. Die investeringen mogen best tot uitdrukking komen in de prijs. Een rechtvaardige drinkwaterprijs weerspiegelt beide uitgangspunten.

Wat betreft de niet-monetaire kosten van drinkwaterwinning en de verdeling van schaars water, speelt de weging van individuele en collectieve belangen een rol. Dit wordt geïllustreerd aan de hand van twee citaten:

Ik denk wel dat alles afgewenteld wordt op het platteland. Dat zie je wel in sommige gebieden. Qua rechtvaardigheid vind ik dat wij proberen het goed te doen in de gebieden waar we zitten. Maar dat zijn vaak niet de stedelijke gebieden. De mens in stedelijk gebied wordt wel ontlast in dit probleem. Hun water komt ergens anders vandaan. Daarin voel ik af en toe ook wel mee met stakeholders. Zij krijgen de

windmolens, zonnepanelen, hoogspanningsleidingen, waterwinning. Alles krijgen zij in hun gebied ten behoeve van de stad. (R2 en 3)

Waar ik zelf wel altijd echt moeite mee heb, is met onteigenen van mensen. Dat moet soms in de naam van groot openbaar belang [drinkwaterwinning, ed.]. Anders krijg je ook echt niks voor elkaar. Maar onteigeningsprocedures, nou ja, dan is er ook geen inspraak meer mogelijk door mensen. Dan word je gewoon overruled. Dat zou je het liefst niet willen, denk ik. [...] Ja voelt toch dat gewoon iets van je afgepakt kan worden. Dat voelt toch enigszins onrechtvaardig. [...] Ik denk dat daar niet vaak heel erg bij stilgestaan wordt. Er wordt toch vaak gedacht vanuit nou, wij moeten hier doorheen en die man werkt niet mee. Dus nou ja, dan gaan we wel de onteigeningsprocedure in, zeg maar. (R2 en 3)

In bovenstaande citaten speelt het collectief belang een expliciete rol. In het eerste citaat profiteert iedereen in dezelfde mate van waterwinning, maar komen de lasten bij een kleine groep terecht. Dit is onrechtvaardig volgens de respondent. In het tweede citaat wordt het individueel belang van mensen geschaad. Volgens de respondent is ook dat onrecht, maar wel te legitimeren omdat er hier een 'groot openbaar belang' op het spel staat. Hier wordt een subtiel verschil duidelijk tussen onrecht dat te rechtvaardigen is, en onrecht waarbij dat moeilijk is.

Ook onrecht dat legitiem is met het oog op een groter collectief belang, moet volgens drinkwaterprofessionals erkend worden. Er mag niet te gemakkelijk overheen worden gestapt, en diverse keren wordt in de workshop en interviews gerefereerd aan compensatieregelingen, zoals het aanplanten van bossen of het geven van onkostenvergoedingen bij onteigeningen als manier om wel iets te doen aan die vorm van onrecht. Ook deze compensatieregelingen zijn echter met veel rechtvaardigheidsvragen omgeven. Want wat is een passende compensatie voor het onteigenen van grond waarop hele generaties samen een verleden hebben? Bovendien dreigt hier het risico van een andere vorm van onrecht: het misbruik maken van regelingen.

De boeren die echt heel, heel erg veel geld van ons als drinkwatersector vragen en ook nog een keer via zo'n commerciële partij: dat voelt voor mij onrechtvaardig. (R6)

Een vorm van schade die hier extra aandacht verdient, is de schade aan de natuur. Ten behoeve van drinkwaterproductie wordt water aan het systeem onttrokken, of wordt water vastgehouden op plaatsen waar de natuur er last van heeft. Dat heeft nadelige effecten op het ecosysteem. In de data wordt veelvuldig opgemerkt dat het belang van de natuur en het ecosysteem meegewogen moet worden als de sector een rechtvaardige watertransitie wil maken. Anderzijds kan de aandacht voor natuur ook drinkwaterbelangen schaden. Er wordt dan ook door respondenten op gewezen dat de huidige wet- en regelgeving er onvoldoende in slaagt om op een rechtvaardige manier drinkwaterbelangen en natuurbelangen tegen elkaar af te wegen.

Vanuit het drinkwaterbedrijf is het rechtvaardig om te beseffen: dat water is niet van ons als bedrijf. Dat is eigenlijk van niemand en daarmee van iedereen. Het enige wat wij doen is dat water uit de bodem en rivieren halen om te zorgen dat mensen schoon drinkwater hebben. Dat is een belangrijke functie, maar benutting hiervan vraagt een rechtvaardige afweging. Als drinkwaterbedrijf beroepen we ons op de leveringsplicht, een wettelijke eis, waarmee we prioriteit vragen boven andere functies en het rechtvaardigheidsvraagstuk parkeren. Er is bij het maken van wetgeving waarschijnlijk nooit over nagedacht of in tijden van schaarste dit een rechtvaardig systeem oplevert. Daarmee kan het zomaar ten koste gaan van andere functies. Je zou ook kunnen stellen dat het nooit ten koste mag gaan van andere functies, zoals natuur. Dit wordt nu niet meegenomen in juridische procedures, omdat de natuur wel natuurwetten heeft, maar geen wetten schrijft die in wetboeken komen vast te liggen. Uiteraard ligt er strenge Natura2000 wetgeving, maar dat is ook bedacht vanuit een menselijk perspectief en werkt op sommige momenten juist averechts. (R2 en 3)

Ja, er wordt meteen sectoraal gekeken naar natuur. En naar de effecten op natuur. En dan ga je een heel treintje af met passende beoordelingen en alles wat je maar kan doen. En als daar ergens uitkomt dat er effect is op natuur [van drinkwaterwinning, ed.], dan kan het allemaal niet. [...] Drinkwater is gewoon ook een maatschappelijk belang. Het is niet alleen dat plantje. Dat vraagt ook gewoon bestuurlijke lef, soms moet je ook keuzes maken voor drinkwater. Verleen vergunningen eerder. (R6)

4.2.3 Verspilling

Eerder (in 4.2.1) werd al opgemerkt dat toegang tot schoon water weliswaar als een mensenrecht wordt gezien, maar dat drinkwaterprofessionals diverse keren opmerken dat het ook wel gek is dat de drinkwaterkraan oneindig open kan blijven. Juist tegen de achtergrond van schaarste worden bepaalde vormen van watergebruik als verspilling en vorm van onrecht gezien. Verspilling heeft zowel een kwantitatieve als een kwalitatieve dimensie. Enerzijds gaat het om veel watergebruik: het is verspilling als je meer gebruikt dan je nodig hebt, door bijvoorbeeld de kraan te laten lopen tijdens het tandenpoetsen. Anderzijds gaat het ook om de vraag waar drinkwater dan precies voor gebruikt kan en mag worden. In deze laatste categorie valt bijvoorbeeld het veelgenoemde toilet doorspoelen met spa blauw. Niemand zal ontkennen dat het nodig is je toilet door te spoelen, maar moet dat met drinkwater gebeuren? Hier wordt de bestemming van schoon water ter discussie gesteld: zijn er vormen van watergebruik die eigenlijk 'wateronwaardig' zijn (als tegenhanger van 'mensonwaardig')?

Zowel in de workshops als in de interviews wordt het vraagstuk van verspilling als rechtvaardigheidsvraagstuk geadresseerd. Een duidelijke opinie erover is niet uit de data op te maken. Waar sommige professionals benoemen dat de W.C. spoelen of de auto wassen met drinkwater een vorm van 'luxeconsumptie' is, denken anderen daar anders over in het licht van volksgezondheid.

Wat je nu veel hoort is 'we spoelen onze WC door met drinkwater'. Daar moeten we echt mee stoppen. Eén van onze andere onderliggende waarden is volksgezondheid. En of je met een grijswatercircuit nog steeds bijdraagt aan die volksgezondheid? Dat weten we eigenlijk niet zo goed. Dus ook daar zitten nog wel dilemma's. Hoe ver je daarmee kan en wil en moet gaan, want volksgezondheid staat bij ons eigenlijk voorop. Dat noemen we niet meer zo vaak. Wij proberen het er weer bij te trekken. Het is heel erg de basis geweest van überhaupt de hele drinkwatervoorziening zoals we die nu hebben in Nederland. Hij is een tijdje wat uit zicht geweest. Denk ik. Omdat we het gewoon goed geregeld hadden. Ik denk dat het dus heel belangrijk is dat we die volksgezondheid ook echt als uitgangspunt nemen voordat we allerlei grijswatercircuits aanleggen. Ja dus dan staan volksgezondheid en duurzaamheid misschien ook tegenover elkaar. (R4)

Hier raken rechtvaardigheidsvraagstukken dus aan waarden als duurzaamheid en volksgezondheid, en moeten deze tegen elkaar worden afgewogen.

4.2.4 Kijkend door de caleidoscoop

In de bovenstaande spanningsvelden met betrekking tot de beschikbaarheid van schoon water komen diverse perspectieven op rechtvaardigheid terug. De verdelingsvraagstukken zijn het meest nadrukkelijk aanwezig in de data. Het gebrek aan inspraak (procedurele rechtvaardigheid) wordt wel genoemd, onder andere in relatie tot natuur, maar wat er vooral op het spel staat is een goed (water) dat schaars wordt en waar strijd over ontstaat. Hoe die strijd verloopt is minder onderwerp van zorg, maar komt wel als zelfstandig onderwerp terug in de data (verderop meer hierover, in 4.4).

In de vorige paragraaf werd al geconstateerd dat er veelvuldig over water als mensenrecht wordt gesproken: een manier van denken die verbonden kan worden aan de plichtethiek. In de schets van de (on)rechtvaardigheden wordt ook weer aan dit mensenrecht gerefereerd: het is een grote zorg dat de drinkwatertoegankelijkheid onder druk komt te staan. Tegelijkertijd wordt het mensenrecht op water op diverse manieren genuanceerd, en komen ook andere benaderingen van rechtvaardigheid impliciet aan bod.

- Professionals vinden water een mensenrecht, maar werpen wel op dat ongelimiteerd gebruik ervan wellicht niet de bedoeling is. In de omgang met schaarste wordt daarnaast verwezen naar een collectief of

maatschappelijk belang dat de drinkwaterbedrijven vervullen. Ten gunste van het grotere belang moeten individuele belangen immers soms wijken. Hierin is een manier van utilitaristisch denken te herkennen.

- Daarnaast wordt ook in het kader van verspilling de vraag opgeworpen waar drinkwater eigenlijk voor bestemd is (telos). Dit perspectief wordt op twee manieren ingebracht: enerzijds door professionals die de vraag stellen of (schoon) drinkwater besteed moet worden aan zwembaden, toiletten en datacenters. Is dat waar de sector al die moeite voor doet? Anderzijds wordt er door professionals op gewezen dat de kernwaarde van drinkwaterbedrijven ooit gelegen was in volksgezondheid. Vanuit dat perspectief is gebruik van schoon drinkwater voor toilet of huishouden best te verdedigen.

Als het gaat om de 'wie' van de drinkwatervoorziening ligt de nadruk primair op huidige burgers van Nederland. Met regelmaat wordt wel verwezen naar toekomstige generaties als een belang om rekening mee te houden. Slechts incidenteel wordt over de landsgrenzen gekeken met een beroep op 'capaciteitsverantwoordelijkheid': zover reikt de invloed van drinkwaterbedrijven nu eenmaal niet. Hoewel het belang van natuur veelvuldig wordt genoemd, lijkt dit tot slot met regelmaat het onderspit te delven in de afweging met het 'collectieve mensenbelang' om schoon drinkwater te produceren.

4.3 (Drink)waterkwaliteit

Een tweede vraagstuk dat nadrukkelijk in de data aanwezig is, is het vraagstuk van (drink)waterkwaliteit. Eerder werd al duidelijk dat de vraagstukken van waterkwaliteit en waterbeschikbaarheid samenhangen: kosten van zuivering lopen namelijk op en dat zet de toegankelijkheid van schoon drinkwater onder druk, zoals ook onderstaand citaat laat zien:

Kijk waterbeschikbaarheid wordt op dit moment heel erg gekoppeld aan zoetwaterbeschikbaarheid. Voor veel drinkwaterbedrijven hangt dat samen met grondwater, omdat ze daarvan afhankelijk zijn en daar is gewoon daadwerkelijk een teruggang. Voor ons is het anders, want bij ons gaat het niet zozeer om de hoeveelheid water die beschikbaar is. Dan gaat het heel erg over de kwaliteit van dat water en wat wij eraan moeten doen om er drinkwater van te maken. Dus. Ja dus en daar nou ja, daar hangen waterbeschikbaarheid en waterkwaliteit voor ons heel erg dicht tegen elkaar aan of is eigenlijk nou ja, geïntegreerd bijna. (R4)

Vervuiling zorgt echter ook voor specifieke vragen op het gebied van rechtvaardigheid, die in onderstaande tabel worden samengevat en in daarna verder worden besproken.

Tabel 3: Onrecht in relatie tot waterkwaliteit

Onrecht in relatie tot waterkwaliteit	
Verdeling	Schade
De kosten van zuivering worden niet naar rato verdeeld over de verantwoordelijken voor vervuiling	Vervuiling brengt schade toe aan mens en ecosysteem

4.3.1 Verdeling

Je kunt zeggen, nou, ik maak water tig keer zo duur, dan kan ik alle PFAS er wel uit halen. Maar die bijstandsmoeder die kan dan de rekening niet betalen. Snap je, dus het is niet zo simpel. (R1)

Zoals bovenstaande citaten duidelijk maken, is er allereerst zorg om vervuiling omdat het zorgt voor stijgende kosten, waardoor de beschikbaarheid van drinkwater onder druk komt te staan. Dit onrecht is al behandeld onder 4.2.1, omdat hierdoor schoon water schaarser en minder toegankelijk wordt. Specifiek voor vervuiling hebben drinkwaterprofessionals echter ook zorgen over de *omgang* met waterkwaliteitsvraagstukken. De kosten van

vervuiling worden afgewenteld op partijen die niet de grootste bijdrage leveren aan vervuiling en dat wordt als vorm van onrecht gezien. Dit hangt samen met de derde visie op rechtvaardigheid die uit de data naar voren kwam, waarin verantwoordelijkheid een grote rol speelt (zie 4.1.2). Het wordt als onrechtvaardig gezien dat drinkwaterbedrijven via hun zuivering problemen moeten oplossen die door anderen zijn veroorzaakt, of dat partijen die relatief weinig vervuilen, toch bij moeten dragen aan de oplossing. Hier worden de kostenaspecten dus geproblematiseerd omdat de norm 'de vervuiler betaalt' niet in praktijk wordt gebracht. Daarbij wordt de vraag gesteld of er eigenlijk wel zoiets bestaat als een 'recht op vervuiling'.

Met de beste wetenschappelijke onderbouwing is het zo dat bepaalde stoffen niet in het water horen. Er zijn 7 miljoen PFAS soorten. Dan zeggen ze: 'Ja, maar niet alle PFAS is ongezond!' Ja kijk, dat vind ik raar. Dan wordt een discussie op het verkeerde vlak gevoerd. Het hoort er gewoon niet in. (R1)

Saillant detail hierbij, is dat drinkwaterbedrijven zelf ook onderdeel zijn van het vervuilende systeem, bijvoorbeeld omdat ook zij reststromen lozen in het oppervlaktewater, waar het ecosysteem dan de dupe van is. Drinkwaterprofessionals zijn zich hiervan bewust.

4.3.2 Impact op gezondheid en leefomgeving

Met name vanuit het perspectief van burgers en ecosysteem brengt het kwaliteitsvraagstuk ook zorgen met zich mee over de impact van vervuiling. Dit is minder een zorg voor de professionals zelf, maar een vorm van onrecht die op het netvlies komt als zij vanuit het perspectief van burger of ecosysteem kijken. Volgens drinkwaterprofessionals maken burgers zich daarbij vooral zorgen over gemak (kalk zorgt voor aanslag) en gezondheid. 'Dat je net een babyflesje hebt bereid en dan een kookadvies krijgt' (workshop 1). Vervuiling kan ertoe bijdragen dat mensen minder vertrouwen krijgen in drinkwaterkwaliteit. Transparantie is hierbij een belangrijke waarde voor de drinkwaterprofessionals: helder zijn over de kwaliteit en wat je allemaal doet om deze te waarborgen.

Ik zie een link met vertrouwen van de klant in drinkwaterbedrijf en drinkwaterkwaliteit. Ik denk als alle info over waterkwaliteit beschikbaar is vanaf de bronnen tot tap, dat je het dan dus een soort schuldig aan klanten bent om alle informatie te duiden en te delen die je hebt. Dat men niet alleen maar moet vertrouwen, maar ook kan vinden waarom je het kan vertrouwen. (R5)

Vervuiling heeft ook impact op het ecosysteem. Voor planten en dieren staat het recht op leven zelf ter discussie: bronvervuiling zorgt bijvoorbeeld voor aantasting van hun leefomgeving en leidt tot biodiversiteitsverlies. Interessant is dat de vermijdbaarheid hiervan expliciet wordt genoemd: 'Er zijn uitstervende soorten, waar we wel wat aan kunnen doen' (workshop). Desalniettemin krijgen thema's als biodiversiteitsverlies en het recht op of zorg voor een schone leefomgeving van planten en dieren in de data wel aanzienlijk minder aandacht dan de verdeling van kosten voor vervuiling.

4.3.3 Kijkend door de caleidoscoop

Net als het geval was voor het vraagstuk van drinkwaterbeschikbaarheid, lijken ook bij waterkwaliteit vooral verdelingsvraagstukken een rol te spelen: vervuiling zorgt voor extra kosten en de verdeling daarvan zorgt voor de sterkste gevoelens van onrecht bij de waterprofessionals, meer dan de impact op gezondheid en leefomgeving. Enerzijds omdat de angst groot is dat daardoor drinkwatertarieven moeten stijgen, en de toegankelijkheid van drinkwater onder druk komt. Het kwaliteitsvraagstuk raakt daarmee rechtstreeks aan de motivatie van de drinkwaterprofessionals, namelijk dat water een mensenrecht is. Vanuit dit perspectief wordt dus ook naar het kwaliteitsvraagstuk gekeken. Daar komt nog wel een extra dimensie bij. Waar het bij waterbeschikbaarheid als legitiem wordt gezien dat veel stakeholders aanspraak maken op water en bronnen voor waterwinning, is dat anders voor vervuiling en waterkwaliteit. Vervuiling wordt gezien als iets dat vermeden kan worden, en daarin

schuilt voor drinkwaterprofessionals het echte onrecht: dat actoren hun verantwoordelijkheid voor deze vervuiling niet nemen. Hierin zijn teleologische argumenten te herkennen over wat wel en niet in water 'hoort', maar ook een perspectief op onrecht waarin actorschap een nadrukkelijke rol speelt. Leed wordt onrecht wanneer het actief wordt toegebracht of verholpen kan worden. Hier wordt dus expliciet een beroep gedaan op de herstellende verantwoordelijkheid van actoren, in dit geval iedereen die een bijdrage levert aan vervuiling.

4.4 Besluitvormingsprocessen

Een derde thema hangt als het ware boven de eerste twee, en dat is de manier waarop in rechtvaardigheidsvraagstukken tot keuzes en handelingen wordt gekomen. Dit vraagstuk raakt daarmee zowel aan waterbeschikbaarheid als watervervuiling. Daardoor is dit thema ook iets complexer dan de andere twee: enerzijds worden er diverse op zichzelf staande (on)rechtvaardigheden genoemd in relatie tot keuzes over en voor de (drink)watersector. Anderzijds is de manier waarop keuzes worden gemaakt de oorzaak van (on)rechtvaardigheden die ontstaan in relatie tot de andere twee thema's. In het onderstaande wordt het geëxpliciteerd wanneer dat aan de orde is. Net als in de vorige paragrafen, geven we echter eerst een samenvattend overzicht van de door de professionals gesignaleerde onrechtvaardigheden.

Tabel 4: Onrecht in relatie tot besluitvorming

Onrecht in relatie tot besluitvorming		
Richting geven	Inclusie	Eigenbelang
De mensen die aan het stuur zitten, sturen niet	Kwetsbare belanghebbenden worden onvoldoende gehoord	Mensen (en drinkwaterbedrijven) gaan alleen voor hun eigenbelang
Machtsongelijkheid	Er worden eenzijdig schuldigen aangewezen voor collectieve wateropgaven	

4.4.1 Richting geven

In paragraaf 0 werd duidelijk dat er steeds meer strijd om water ontstaat. Daarbij kunnen belangen en waarden botsen. Eerder werd al opgemerkt dat rechtvaardigheid op gespannen voet kan staan met duurzaamheid of volksgezondheid. Rond dergelijke vraagstukken moeten afwegingen en keuzes worden gemaakt. Zowel uit de workshop als uit de interviews komt naar voren dat deze keuzes onvoldoende gemaakt worden. Drinkwaterprofessionals spreken in dit geval over een gebrek aan visie en durf bij bestuurders, en niet zozeer bij collega's die als uitvoerende professional in de drinkwatersector werkzaam zijn. Het gaat dan zowel over bestuurders in de drinkwatersector, maar ook om bestuurders van overheden, zoals ministeries en provincies. In zichzelf wordt dit niet als onrecht ervaren, maar het houdt andere vormen van onrechtvaardigheid wel in stand.

Ik mis soms ook wel bestuurders die zeggen: ik sta hiervoor en ik durf gewoon een besluit te nemen. Aan de ene kant kun je je inderdaad afvragen: hoe machtig is een organisatie om het besluit ook door te drukken en de rest opzij te schuiven? Maar je moet het ook durven om zo'n besluit te nemen. En daar ontbreekt het voor mijn gevoel vaak ook aan. [...] De wereld is heel complex geworden. Je hebt te maken met bestuurders die een achterban hebben. Nou in die hele complexiteit durft niemand, als die de macht al zou hebben, ook te gebruiken. (R2 en R3)

De kern van het probleem is dat het voor bestuurders, zowel binnen als buiten de drinkwatersector, moeilijk is om waardenafwegingen te maken en richting te geven aan een rechtvaardige watertransitie. Overigens wordt hierbij door één respondent een uitzondering genoemd en als inspirerend voorbeeld gezien.

Bijvoorbeeld bij reststromen, daar staan we als drinkwaterbedrijven heel verschillend in. Sommigen denken: je krijgt toch nog een vergunning, dus kun je reststromen nog lozen. Ik weet bijna zeker dat onze bestuurder zegt: 'Het maakt mij niet uit hoe lang die vergunning er nog is. Dit kan niet meer! Als we iemand vragen om dat niet te doen, zodat onze bron schoon blijft, dan hebben wij ook zelf huiswerk te doen en moeten laten zien hoe wij zelf daarmee omgaan.' Gaat het geld kosten? Ja, maar dat zijn die dappere keuzes die het rechtvaardigen om iets van anderen te vragen. Omdat je ook zelf een voorbeeld kan geven. (R5)

In het citaat van respondent 2 en 3 hierboven wordt ook gerefereerd aan de macht die je feitelijk als organisatie kunt doen gelden. Macht en onrecht worden vaker aan elkaar verbonden door drinkwaterprofessionals en gerelateerd aan het vermogen om richting te geven. Uit de data komt echter geen duidelijk beeld naar voren over de machtspositie van drinkwaterbedrijven en belanghebbenden zoals deze is vastgelegd in formele verantwoordelijkheden. Enerzijds merken drinkwaterprofessionals op dat drinkwaterbedrijven juist (te) veel macht hebben. 'De monopolypositie die we hebben maar niet altijd beseffen' (workshop) is iets waar professionals buikpijn van krijgen. Anderzijds wordt door drinkwaterprofessionals opgemerkt dat drinkwaterbedrijven juist te weinig macht hebben om te sturen in wateropgaven.

Nu ben je afhankelijk van waterschappen, gemeente en van de provincie. Zeg maar om iets voor mekaar te krijgen. En aan de ene kant heb je dus ergens heel veel macht. Maar ik zou dat toch ook wel willen nuanceren. Want als je daar te ver in gaat als drinkwaterbedrijf. De aandeelhouders zijn natuurlijk wel gewoon de overheden, dus dan word je ook echt wel teruggefloten als die het ergens niet mee eens zijn. Nu ik er meer over nadenk, weet ik niet hoeveel macht wij nou echt hebben. (R2 en 3)

Deze machtsbalans hangt samen met de mate waarin je in staat bent om te sturen in wateropgaven. In die zin draagt het bij aan andere vormen van onrecht. Maar machtsongelijkheid is iets dat ook in zichzelf onrechtvaardig wordt gevonden: dat je niet in staat bent te sturen in een vraagstuk waar je wel formele verantwoordelijkheid draagt, namelijk in de vorm van het bieden van leveringszekerheid.

4.4.2 Inclusie

Het tweede thema dat in relatie tot besluitvorming aan de orde komt, betreft de mate waarin keuzes voor de (drink)watertransitie rekening wordt gehouden met diverse belangen. Eerder zagen we al dat belangentegenstellingen een heikel punt zijn: want voor welke functie mag en moet water gebruikt worden? Vanuit dat perspectief werd eerder al geïdentificeerd dat bepaalde functies of groepen in moeten leveren ten gunste van anderen. Dit is een klassiek verdelingsvraagstuk. Hier gaat het echter vooral om de kwestie wie mee mag praten over dergelijke verdelingen en wie er invloed op uit kan oefenen. Krijgen alle perspectieven voldoende kans om mee te praten over beschikbaarheid en kwaliteit, kortom, is de besluitvorming inclusief? Belangrijk om hierbij op te merken is dat een gebrek aan inclusiviteit niet per definitie het gevolg is van expliciete en bewuste uitsluiting door specifieke actoren die beslissingsbevoegdheid hebben. Veeleer is het zo dat bestaande systemen en structuren impliciet tot gevolg hebben dat bepaalde stemmen beter gehoord worden dan anderen.

Vooraf in workshop 1 wordt opgemerkt dat kwetsbare belangen – zoals die van ecosystemen of bepaalde groepen burgers – onvoldoende geborgd worden in huidige systemen en structuren. Vooral als belanghebbenden letterlijk hun stem niet kunnen laten klinken, zoals bij natuur of toekomstige generaties het geval is, worden ze onvoldoende gerepresenteerd in besluitvorming. Hier worden soms ook heel concrete voorbeelden van gegeven, bijvoorbeeld wanneer wordt opgemerkt dat 'management + RVC allemaal 45+ of zelfs ouder zijn, maar keuzes maken voor onze toekomst' (workshop 1). Onder kwetsbare belanghebbenden worden echter ook groepen verstaan die niet de middelen hebben of de wegen kennen om hun stem kunnen laten horen. Dit resulteert erin dat zij vaker de lasten van wateropgaven dragen. Deze ongelijke verdeling van lasten is onrechtvaardig, maar ook de verschillen in machtsongelijkheid die erachter schuil gaan worden onrechtvaardig gevonden.

Als je een actieve omgeving hebt die veel in protest komt of mensen die gewoon netjes de besluitvormingsprocedure afwachten. Dat is een enorm verschil. Dus mensen worden eigenlijk ook wel aangemoedigd om veel stampij te maken, want daar krijg je gewoon dingen mee voor elkaar en dat vind ik zelf persoonlijk ook altijd wel onrechtvaardig, zeg maar. Mensen die de routes goed weten te vinden, die krijgen daarmee echt

best wel veel voor elkaar. Omdat dat ons afschrikt, want wij denken: 'Ja, dat is een heel moeilijk gebied. Daar gaan we ergens anders zoeken, want daar zijn de mensen wat meegaander, zeg maar.' (R2 en 3)

Je ziet, bij de inrichting van de stad, valt de spreuk 'een arme wijk is een warme wijk'. Daar wordt eigenlijk mee gezegd dat we blijkbaar als stad of als netbeheerders niet in staat zijn om in een arme wijk waar dus een andere sociale klasse woont en werkt en leeft, dezelfde voorzieningen te treffen als in rijkere wijken. Dat ontstaat, dat is niet iets dat we bewust doen denk ik. Maar het ontstaat wel en daar zit een stuk onrechtvaardigheid voor mij. (R7 en 8)

Hierbij wordt ook gerefereerd aan het feit dat de (drink)watersector met middelen van de gemeenschap werkt, waarover niet met alle leden van de gemeenschap over besloten wordt.

Een andere onrechtvaardigheid die drinkwaterprofessionals noemen, is dat belangen te veel tegen elkaar worden uitgespeeld, en naar elkaar wordt gewezen als zondebok in waterbeschikbaarheids- en kwaliteitsvraagstukken. Dit is onrechtvaardig, omdat geen enkele actor alleen verantwoordelijk is voor het ontstaan en oplossen van deze problemen. De watertransitie is een collectieve opgave, waar iedere actor – behalve natuur – een aandeel in heeft.

Kijk, voor de bijstandsmoeder die het niet breed heeft en die een hoge drinkwaterprijs moet betalen omdat er veel PFAS in zit. Dat kan je oneerlijk vinden. Je kunt ook zeggen dat je het oneerlijk vindt dat die rotzakken van Chemours heel veel PFAS in het water dumpen. Dat kan je oneerlijk vinden. Maar dat bedrijf heeft gewoon een vergunning. Ze mogen misschien gewoon lozen. Dat is niet per se gemeen. [...] Dus niet: het zijn allemaal die rotzakken bij Chemours. Nee, ik zou het gaaf vinden dat je met elkaar in verbinding raakt, ook in de industrie. Dus niet alleen maar dat je zegt, nou, die industrie zijn viespeuken en allemaal gemeneriken die maar één criterium hebben: geld verdienen hè? [...] Nee, kunnen we jullie één of andere manier aansporen dat er alternatief moeten komen voor PFAS. Want PFAS gaat ons allemaal aan. (R1)

Alle geïnterviewde drinkwaterprofessionals houden dan ook ergens in het gesprek een pleidooi voor verbinding en samenwerking. Of zoals respondent 5 het verwoordt: 'niet met de vinger wijzen, maar met zijn allen iets verzinnen dat netjes is voor de maatschappij'. Inclusie werkt dus twee kanten op: enerzijds vraagt het dat ieder perspectief en belang de kans krijgt om gehoord te worden in de wateropgave; anderzijds vraagt het ook dat elk perspectief en belang als onderdeel van de oplossing wordt gezien.

4.4.3 Eigenbelang

Gezamenlijk verantwoordelijkheid nemen voor een collectieve opgave is volgens drinkwaterprofessionals dus rechtvaardig. Impliciet en expliciet wordt zowel uit de workshops als de interviews duidelijk dat het eigenbelang van watergebruikers vervolgens regeert in de watertransitie. In de workshop worden bijvoorbeeld diverse opmerkingen worden gemaakt in de trant van:

- We willen altijd meer, is minder ook genoeg?
- Eigenbelang staat bij de mens voorop
- Mens beseft niet dat we deel zijn van het ecosysteem

Ook wordt diverse keren door drinkwaterprofessionals opgemerkt dat burgers niet bereid zijn om individueel gedrag aan te passen voor een collectief belang. Zij willen vooral hun zwembaden blijven vullen of tuinen blijven sproeien. Het belang van anderen komt alleen in beeld als het verwanten betreft: burgers maken zich volgens drinkwaterprofessionals zorgen om de beschikbaarheid van water voor hun (klein)kinderen. Door drinkwaterprofessionals wordt daarnaast opgemerkt dat mensen geneigd zijn om het ecosysteem en alle onderdelen daarvan als object te behandelen: als iets dat ten behoeve van het eerdergenoemde eigenbelang kan worden ingezet. Over het algemeen komt er dus een vrij rationeel en calculerend mensbeeld uit de workshop en interviews naar voren. Slechts één respondent vormt hier een uitzondering op, en ziet burgers, industrie en agrariërs als partners om mee samen te werken, en die allemaal gemotiveerd zijn om wateropgaven op te lossen.

Als het klopt dat dit welbegrepen eigenbelang leidend is in het gedrag van mensen, dan kan dat als vorm van onrecht worden gezien. Immers: iedereen wil dan zoveel mogelijk water, inspraak, macht (et cetera) voor zichzelf.

Het is echter maar de vraag of dit mensbeeld strookt met de realiteit, en in praktijk leidt het tot twee andere fricties in relatie tot rechtvaardigheid.

Allereerst vanwege de rol die vertrouwen speelt in het oplossen van vraagstukken. Samenwerken aan rechtvaardige oplossingen voor schaarser en vervuilerd water, vraagt onderling vertrouwen. Dit onderling vertrouwen lijkt er niet altijd te zijn. Drinkwaterprofessionals problematiseren dat anderen – zoals burgers, of agrariërs – zich soms wantrouwend opstellen (zie onderstaand citaten). Zelf tonen ze daarmee echter ook geen vertrouwen in partners. Overigens is dit duidelijk een kip-ei verhaal waarin drinkwaterbedrijven en partners elkaar soms in de greep lijken te houden uit angst dat onvoldoende rekening wordt gehouden met wederzijdse belangen, zoals ook uit onderstaande citaten duidelijk wordt.

Ja, dat is bijna niet te doen. Ik kan veel voorbeelden geven, wij zijn bijvoorbeeld ook bezig met een nieuwe drinkwaterwinning. En dan oprecht, op inhoud is het een goede plek, hè? Je hebt misschien een heel klein beetje effect, maar minimaal. Nou, voordat we er maar waren zijn er dan partijen die zeggen: ‘we gaan naar de rechter’. Ik denk ja, wat voor gesprek wil je voeren? Over rechtvaardigheid en verdeling en maatschappelijke waarde? En ben je bereid om samen te kijken of ben je gewoon per definitie tegen elke uitkomst? En dan helpt een gesprek over rechtvaardigheid niet. Want de posities zijn al ingenomen. [...] Ik denk, daar is zoveel wantrouwen. De landbouw is een moeilijk te pakken sector. En voor een gesprek over rechtvaardigheid, dan gaat het over kwetsbaar zijn en open een gesprek aangaan. Dat lukt niet meer als mensen al in de loopgraven zitten. (R6)

In bovenstaand citaat stelt een respondent dat er veel wantrouwen is onder agrariërs richting het drinkwaterbedrijf. Dit blokkeert het werken aan een gezamenlijke oplossing: de drinkwateropgave wordt niet als collectieve opgave gezien. Ook de drinkwatersector zelf trekt zich soms echter terug in haar eigen belang. Verschillende professionals merken op dat de drinkwatersector meer vanuit een maatschappelijk in plaats van drinkwaterbelang zou moeten denken. Die omslag wordt al wel gemaakt, maar staat nog aan het begin.

Iedereen wil perspectief, en ik denk dat die bedrijven ook perspectief nodig hebben. Hoe ziet de watervoorziening er nou over 100 jaar uit? Maar als je kijkt bijvoorbeeld naar de groei van het aantal inwoners in ons gebied. Dan kijken we heel erg naar wat wij nodig hebben. En we hebben extra water nodig. Extra bronnen. En dan denk ik van, nou ja, maar er zijn nog meer mensen die water willen hè, landbouw industrie, andere waterbedrijven. Dus ik zou zeggen, kunnen we dat niet nog meer samen doen? Maar dat is ook ongemakkelijk, want het is al ingewikkeld genoeg. Ik denk als iets ingewikkelder wordt, moet je gewoon harder nadenken. (R1)

Ik denk ook dat het helpt, want nu ik zo met jou aan het praten ben denk ik ook: wij hebben misschien ook de neiging om vrij defensief te communiceren of heel erg vanuit ons eigen gezichtsveld. (R6)

Wij voelen wel steeds meer die maatschappelijke rol en verantwoordelijkheid ook. Richting onze omgeving. Als het gaat over wat wij in die omgeving doen. En, ik denk als je 10, 15, 20 jaar geleden bij ons naar binnen keek, was het gewoon een hele functionele organisatie. We moeten gewoon water winnen. We hebben een vergunning en dan zetten we pompen neer en daar zetten we een hek omheen en verder niks met de omgeving en dat is wel echt aan het veranderen. Maar dat gaat ook met horten en stoten. (R2 en 3)

4.4.4 Kijkend door de caleidoscoop

In het onrecht dat drinkwaterprofessionals met betrekking tot besluitvormingsprocessen signaleren komt nadrukkelijk een gebrek aan procedurele rechtvaardigheid naar boven. Daarbij wordt geraakt aan de manier waarop besluitvorming over waterbeheer in Nederland formeel geregeld is en de macht die drinkwaterbedrijven binnen dat bestaande kader uit kunnen oefenen. Ook informele processen dragen echter bij aan procedureel onrecht in de watersector. Hoewel bezwaar maken tegen omgevingsvergunningen een formeel recht is, verschilt de kennis en kunde onder inwoners om gebruik te maken van een dergelijk recht. Bovendien zijn er partijen voor wie het uitoefenen van dergelijke rechten en het laten horen van hun stem per definitie moeilijk is. Denk hierbij aan toekomstige generaties, of natuur. Daardoor verdwijnen kwetsbare belangen te gemakkelijk uit beeld.

Daarnaast signaleren drinkwaterprofessionals dat in moeilijke belangen- en waardenafwegingen moeizaam richting wordt aangegeven. Dit kan gezien worden als een gebrek aan actorschap, en met name een gebrek aan het nemen van rolverantwoordelijkheid (zie 3.6 **Error! Reference source not found.**). Tegelijkertijd worden ook inspirerende voorbeelden genoemd, bijvoorbeeld van een bestuurder van een drinkwaterbedrijf die heel expliciet reststromen af wil bouwen, ondanks de vergunningen die het bedrijf heeft. Hier wordt actorschap getoond dat verder gaat dan de formele verantwoordelijkheden. Dit laat zien hoe actorschap heel klein kan beginnen, maar veel betekenis kan hebben.

Tot slot verwijten drinkwaterprofessionals ook anderen een gebrek aan actorschap in de watertransitie. Zij vertrekken vanuit de veronderstelling dat burgers, maar ook industrie en agrarische sector, vooral hun eigen belang vooropzetten, en niet gemotiveerd zijn om een rechtvaardige watertransitie te realiseren. Deze partijen worden niet als toegewijde actoren gezien in de watertransitie. De vraag is of dit beeld correct is. Recent onderzoek van SCP laat zien dat burgers vaker bezorgd zijn over collectieve gevolgen van klimaatverandering, dan over de individuele gevolgen hiervan voor zichzelf (De Kluienaar et al., 2025). Naast de vraag of het mensbeeld van drinkwaterprofessionals correct is, is ook de vraag of ze constructief is. Ook hier heeft het SCP belangwekkende publicaties over geschreven, waaruit duidelijk wordt dat een mismatch tussen de mensbeelden van professionals en de zelfbeelden van burgers effectief beleid in de weg kan staan en ook het

wantrouwen in instituties kan vergroten (Gebhart & Feijten, 2022). Kortom: mismatches in mensbeelden kunnen een effectieve watertransitie in de weg staan. Daarbij kan de vraag worden opgeworpen of de drinkwatersector zelf niet vanuit een te smal belang opereert, om daadwerkelijk toegewijd te zijn aan een rechtvaardige watertransitie.

4.5 Beloningsverschillen en het negeren van kennis

Naast de bovenstaande vraagstukken, kwamen in de workshop nog twee vormen van onrecht aan bod die minder vaak werden genoemd, en waarbij ook minder expliciete visies op het vraagstuk aan bod kwamen. Om die reden zijn deze vormen van onrecht niet verder uitgediept in de interviews, maar voor de volledigheid worden ze hier kort beschreven.

Allereerst werd opgemerkt dat er in de sector onrechtvaardige beloningsverschillen bestaan: de klassieke vraag naar verdelende rechtvaardigheid, toegespitst op verdeling van financiële middelen. ‘Dat je als monteur veel minder salaris krijgt dan als asset engineer’ werd hier bijvoorbeeld genoemd. Dit vraagstuk relateert minder expliciet aan de watertransitie.

Ten tweede werd de vraag opgeworpen welke kennis mag tellen in de watertransitie. Er werden niet veel opmerkingen over gemaakt, maar als we deze opmerkingen naast elkaar leggen dan valt op dat het ook als onrecht wordt gezien als bij transitieprocessen gebruik wordt gemaakt van te weinig kennis, of als bepaalde vormen van kennis buiten beschouwing worden gelaten. In de workshop werd bijvoorbeeld gesteld: ‘Dat veel technisch en feitelijk moet worden opgelost/verklaard. Terwijl er zoveel bewijs en mensen zijn die anders kunnen en laten zien.’

Hier wordt een verwijzing naar het concept epistemische rechtvaardigheid zichtbaar, dat vooralsnog niet in de caleidoscoop is opgenomen. Miranda Fricker (2007) heeft dit concept gemunt en onderscheidt diverse dimensies van epistemisch onrecht, waaronder het gegeven dat onze samenleving gewend is alleen die kennis serieus te nemen die een specifieke – analytische en conceptuele – taal hanteert. Dat betekent dat de kennis van actoren die niet deze taal spreken, ook niet meegenomen wordt in besluitvorming of – in dit specifieke geval – in de watertransitie. Epistemische rechtvaardigheid leunt daardoor dicht aan tegen erkennende rechtvaardigheid. Als we

nadenken over vormen van waterbeheer en omgang met vervuiling, schaarste en overstroming, telt dan bijvoorbeeld alleen technologische kennis, of ook de kennis die de mensen, dieren en planten hebben die nauw met het water samenleven, maar die dit niet in de taal van de wetenschap kunnen delen? Hoewel dit onderwerp niet expliciet in interviews aan drinkwaterprofessionals is voorgelegd, werd daarin wel opgemerkt dat te veel kennis onopgemerkt blijft en niet wordt meegenomen in de watertransitie. Dit is een minder in het oog springende, maar wel belangrijke vorm van onrecht.

Nee, want hier heb je kennis [op de werkvloer, ed]. Ik denk als je het nu onafhankelijk zou vragen, dan denk ik dat driekwart van mijn collega's zegt: ik word niet gewaardeerd. Ik voel dat ook. En wat is dat dan? Omdat er heel veel impliciete kennis in ons zit, waarbij wij dus niet goed vertalen. (R1)

5 Conclusie

De workshops en interviews geven een heel genuanceerd en rijk beeld van (on)rechtvaardigheden die drinkwaterprofessionals ervaren ten aanzien van de watertransitie. Op diverse plaatsen is al door de caleidoscoop naar deze ervaringen gekeken. In onderstaande worden een aantal rode draden beschreven die daarin aangetroffen worden.

De taal van rechtvaardigheid wordt niet gesproken

Zorgen dat iedereen, altijd toegang heeft tot schoon drinkwater is een belangrijke drive voor de drinkwaterprofessionals die meededen aan dit onderzoek. Bijdragen aan een toegankelijke drinkwatervoorziening ‘voelen’ professionals als een vorm van rechtvaardigheid. Toenemende vervuiling en klimaatveranderingen maken deze opdracht moeilijker te realiseren: de toegang tot schoon drinkwater wordt minder vanzelfsprekend en daar gaat onrecht mee gepaard. Alle professionals in dit onderzoek erkennen dit, ervaren dat als problematisch, maar praten in hun organisatie zelden expliciet over onrecht of rechtvaardigheid in relatie tot wateropgaven.

Water is een mensenrecht, maar wel een recht dat aan het veranderen is

De opdracht die drinkwaterprofessionals voelen past binnen een opvatting van rechtvaardigheid die mensenrechten centraal stelt. Tegelijkertijd stellen zij ook grenzen aan dit recht en brengen ze overwegingen in die niet vanuit mensenrechten vertrekken, maar bijvoorbeeld vanuit utilitarisme (waar is het collectief belang het meest bij gebaat?) of teleologie (waar is drinkwater eigenlijk voor bestemd?). Op diverse plaatsen refereren zij ook aan de contextualiteit van onrecht: het denken erover verandert in tijd en per situatie.

Wateruitdagingen als kwestie van verdelende en procedurele rechtvaardigheid

In de (on)rechtvaardigheden die drinkwaterprofessionals benoemen komen vooral verdelingsvraagstukken en vraagstukken rond (inclusieve) besluitvorming in beeld. Deze vraagstukken gaan deels over water, maar ook over andere zaken zoals zuiveringskosten en inspraak. Hoewel daarbij expliciet aandacht wordt gevraagd voor kwetsbare belangen, lijkt het perspectief van niet-menselijke actoren en andere actoren met weinig macht het onderspit te delven. De drinkwatersector ontmoet wantrouwen van belanghebbenden in de watertransitie, maar kijkt soms ook zelf met wantrouwen naar andere belanghebbenden. Hoewel drinkwaterbedrijven steeds meer vanuit een maatschappelijk belang denken en handelen, is deze beweging nog niet voltooid, en is het drinkwaterbelang vaak nog leidend. Dit zou in zichzelf als een vraagstuk van erkennende rechtvaardigheid kunnen worden gezien, wat echter niet als zodanig erkend wordt.

Actorschap als knelpunt

Ten aanzien van de watertransitie en de opgaven die ermee gepaard gaan, signaleren drinkwaterprofessionals een gebrek aan actorschap bij diverse belanghebbenden. Waarden- en belangenafwegingen over wateropgaven worden onvoldoende gemaakt, en er worden vraagtekens geplaatst bij de toewijding die bijvoorbeeld burgers en andere stakeholders hebben aan rechtvaardigheid. Laten zij zich niet teveel leiden door eigenbelang? Hierbij wordt verwezen naar verschillende soorten verantwoordelijkheid:

- voortkomend uit formele en informele rollen;
- bijdragen aan het ontstaan van de problematiek;
- en de mogelijkheden om een bijdrage te leveren aan de oplossing daarvan.

Uit de workshop en interviews komt tot slot – enkele uitzonderingen daargelaten – een vrij calculerend mensbeeld naar voren.

6 Discussie

Dit rapport is het resultaat van een verkennende studie, waarin een overzicht is gegeven van veelvoorkomende benaderingen van rechtvaardigheid in de literatuur, en vormen van onrecht zoals drinkwaterprofessionals die signaleren in hun werk. Het aantal deelnemers aan het onderzoek was bijgevolg beperkt, en dat betekent dat de hier opgehaalde perspectieven niet representatief zijn. Ondanks de verschillende functies van de deelnemers, kan het zijn dat specifieke perspectieven buiten dit onderzoek zijn gebleven, en dat daarmee ook bepaalde vormen van onrecht of benaderingen van rechtvaardigheid buiten de scope vallen.

Ook het feit dat hier specifiek drinkwaterprofessionals aan het woord zijn, heeft invloed heeft op de gesignaleerde (on)rechtvaardigheden ten aanzien van de watertransitie. Verwacht kan worden dat bijvoorbeeld waterschappers andere dimensies of visies op het kwaliteitsvraagstuk zouden noemen, en datzelfde geldt voor belanghebbenden zoals burgers, industrie en agrarische sector. Dit is overigens iets waar ook de deelnemende professionals aan dit onderzoek zich bewust van zijn.

Zoals in de conclusies is opgemerkt, merkten respondenten in dit onderzoek op dat zij niet expliciet over rechtvaardigheid spreken in hun organisatie. De bijbehorende taal, in termen van waarden, normen, ethische afwegingen, is voor hen dus relatief nieuw. De interviews waren hierdoor niet minder uitgebreid of rijk, maar het is niet uitgesloten dat professionals meer of andere (on)rechtvaardigheden op zou vallen als de 'taal van rechtvaardigheid' vanzelfsprekender was. Overigens was het juist het doel van dit onderzoek om deze taal aan te reiken en het gesprek erover op gang te brengen. De workshops en interviews hebben daar ook in zichzelf al aan bijgedragen.

7 Vervolg

7.1 Aanbevelingen voor vervolg

Een van de belangrijkste conclusies uit dit onderzoek is dat de taal van rechtvaardigheid nog niet gesproken wordt in de drinkwatersector. Bovendien zijn er aanwijzingen dat de oriëntatie van drinkwaterbedrijven aan het verschuiven is onder invloed van de huidige maatschappelijke omstandigheden. Van origine werd de drinkwatervoorziening vooral gezien in het kader van het mensenrecht op schoon water, waarmee niet alleen een bijdrage aan rechtvaardigheid, maar ook aan volksgezondheid werd geleverd. Nu waterbeheer steeds meer met belangenstrijd en conflict omgeven raakt, luidt de aanbeveling om als drinkwatersector hierover het gesprek te voeren en vorm te geven aan een (ver)nieuw(d)e oriëntatie. Niet zozeer om normen en richtlijnen voor een rechtvaardig beheer te formuleren, maar wel om een gezamenlijke waardenhorizon te expliciteren. Wat zijn de kernwaarden die drinkwaterbedrijven recht willen doen? Welke betekenis hebben zij voor de drinkwatersector? Vanuit welke argumenten en perspectieven worden hierin afwegingen gemaakt? En welke verantwoordelijkheden en toewijding wil de sector daarin tonen? De perspectieven op rechtvaardigheid uit de caleidoscoop kunnen hier behulpzaam bij zijn.

Het is aan te bevelen om ten behoeve van deze waardenhorizon ook andere perspectieven dan het drinkwaterperspectief te betrekken. Juist wanneer een goed zoals schoon water minder vanzelfsprekend voorhanden is, kunnen belangenconflicten op de hoek komen kijken. Dit wordt ook zichtbaar in de gesprekken met drinkwaterprofessionals, waarin zij erkennen dat onrecht ook ‘in the eye of the beholder’ is en er een risico is dat een te grote focus op eigenbelang een rechtvaardige transitie in de weg staat. Dat betekent: naar buiten toe, in gesprek met belanghebbenden, om inzicht te krijgen in hun leefwereld. Hierin ligt ook een taak voor omgevingsmanagers van drinkwaterbedrijven.

Voor beide aanbevelingen geldt dat vervolgonderzoek behulpzaam zou kunnen zijn: meer zicht krijgen op ervaren onrecht maar ook rechtvaardigheidsopvattingen vanuit andere dan drinkwaterbelangen kan bijvoorbeeld het eigen blikveld verbreden, net als discoursanalysen of vormen van handelingsonderzoek kunnen ondersteunen in het formuleren van een nieuwe gemeenschappelijke waardenhorizon.

7.2 Toepassing door drinkwaterbedrijven

Dit project heeft tools opgeleverd om het gesprek over rechtvaardigheid in de drinkwatersector aan te gaan en bevindingen uit dit project daarmee toe te passen in de praktijk. Hieronder worden eerst deze tools beschreven, en vervolgens gereflecteerd op de vraag hoe drinkwaterbedrijven denken over de toepasbaarheid daarvan.

Caleidoscoop van rechtvaardigheid

De caleidoscoop kan gebruikt worden om zowel het gesprek over de gezamenlijke waardenhorizon van de sector te voeren, als wel om in concrete rechtvaardigheidsvraagstukken afwegingen te maken. De vier vragen uit de caleidoscoop helpen allereerst om een rechtvaardigheidsvraagstuk te analyseren:

1. **Wat** staat er op het spel? Wat wringt er precies of waar strijden mensen om in een concreet watervraagstuk? Dat kan om concrete goederen gaan, zoals water, maar bijvoorbeeld ook om inspraak over bijvoorbeeld de vraag waar drinkwaterlocaties gaan komen.

2. Met **wie** moet in dit vraagstuk rekening worden gehouden? Welke actoren tellen eigenlijk mee bij het maken van afwegingen? Wordt het belang van natuur bijvoorbeeld meegewogen in het zoeken naar nieuwe drinkwaterbronnen? Hoe zwaar weegt dat belang en hoe wordt het geborgd?
3. **Hoe** denken we over (on)rechtvaardigheid en ander waarden? Hiermee worden de normatieve uitgangspunten bedoeld die leidend zijn bij het maken van afwegingen. Het gaat om wereldbeelden en opvattingen, zoals de opvatting dat water een mensenrecht is, of dat drinkwaterbedrijven een collectief goed in beheer hebben.
4. **Waarom** moet de watersector rechtvaardig zijn? Wordt rechtvaardigheid instrumenteel of intrinsiek belangrijk gevonden? Hoe verhoudt het zich tot andere waarden zoals volksgezondheid? En wat zijn de verantwoordelijkheden en toewijding van de sector aan rechtvaardigheid?

De caleidoscoop geeft bovendien bij iedere vraag een aantal theoretische perspectieven die kunnen helpen om op de vraag te reflecteren en hier onderbouwde afwegingen bij te formuleren.

Drieluik van een (on)rechtvaardig waterlandschap

De grote drinkwateropgaven en de rechtvaardigheidsvragen die daaraan verwant zijn, zijn gevisualiseerd in een drieluik van een (on)rechtvaardig waterlandschap. Deze visualisatie kan door drinkwaterbedrijven gebruikt worden als gespreksstarter over rechtvaardigheid. De afbeelding nodigt uit tot een multidimensionaal beeld van rechtvaardigheid: alle keuzes die in het kader van een toekomstbestendig watersysteem worden gemaakt zullen ergens pijn doen en gevoelens van onrecht oproepen. Het drieluik vraagt hier aandacht voor. Het richt zich dus, conform het denken van Judith Shklar dat we in paragraaf 3.5.2 beschreven, niet op een ideaalbeeld van rechtvaardigheid dat nooit te realiseren is maar erkent dat er in de dagelijkse waterpraktijk altijd onrecht ervaren zal worden, en dat de sector zich hiertoe moet leren verhouden en er actorschap in moet tonen.

De onderbouwing en achtergrondinformatie bij de twee tools is te vinden in dit rapport, een bondige samenvatting van de caleidoscoop in een sway, en in een podcastaflevering over een rechtvaardige watertransitie.

Caleidoscopisch kijken: Rechtvaardigheid als pijler voor de watersector

[Go to this Sway](#)

Hoe toepasbaar zijn de caleidoscoop en de afbeelding van een (on)rechtvaardig waterlandschap? En wat is er nodig om deze tools in gebruik te nemen? Na afloop van het onderzoek is aan alle geïnterviewde respondenten gevraagd om de bevindingen uit dit onderzoek te lezen. Aan hen is de vraag gesteld of zij de analyse en conclusies deelden. Daarnaast is individueel aan leden van de denktank gevraagd om mee te denken over implementatiemogelijkheden. Uit alle reacties op het onderzoek kwam naar voren dat het gesprek over rechtvaardigheid inderdaad nog niet wordt gevoerd, maar ook dat het niet evident is hoe dat gesprek op gang kan komen. De bovenstaande tools zo maar de wereld in sturen is volgens deelnemers niet voldoende voor implementatie. Eerst is nog iets anders nodig, namelijk gericht werken aan een besef van urgentie. Dit is volgens de deelnemers niet vanzelfsprekend bij iedereen in de sector aanwezig. Het gesprek over rechtvaardigheid hoeft ook niet door alle professionals in de sector gevoerd te worden, maar zou zich in eerste instantie vooral kunnen richten op bestuurders, beleidsadviseurs en strategen van drinkwaterbedrijven. Samen met deelnemers aan het onderzoek worden stappen ondernomen om hieraan te werken, onder andere door gesprekken en werksessies te organiseren met en bij drinkwaterbedrijven over een rechtvaardige watertransitie. Na het creëren van een dergelijke voedingsbodem, kunnen de bevindingen uit dit onderzoek en de ontwikkelde tools, beter landen. Bijvoorbeeld door bestaande werkprocessen aan te passen (bijvoorbeeld met betrekking tot gebiedsontwikkeling) of in bestaande professionalisering aandacht te besteden aan ethische expertise en actorschap, bijvoorbeeld door er via intervisie aandacht aan te besteden of trainingen aan te bieden.

Tot besluit: de deelnemers aan het onderzoek zijn van mening dat meer aandacht voor rechtvaardigheid belangrijk is. Dit gevoel van urgentie was niet altijd aanwezig voor de start van het project, maar juist door deelname aan workshops of interviews is het aangewakkerd. Zoals een van de deelnemers schreef: 'Dat is voor mij de grootste eye-opener. Dat we rechtvaardigheid meer zouden kunnen meenemen in onze afwegingen.'

7.3 Relevantie voor andere stakeholders en maatschappelijke impact

De maatschappelijke relevantie van dit onderzoek is evident: water is cruciaal voor zowel natuur, individuen, maar ook voor agrarische sector en industrie. Hoe water over deze partijen verdeeld wordt, en de rol die drinkwaterbedrijven daarin spelen, heeft direct impact op al deze stakeholders. Het is daarbij van belang dat de inrichting van het (drink)watersysteem niet alleen bepaald wordt door technische mogelijkheden en pragmatisme, maar dat ook bewust keuzes worden gemaakt in het licht van maatschappelijke waarden zoals rechtvaardigheid, volksgezondheid en duurzaamheid. Dit project kan, samen met de hulpmiddelen die eruit voortkomen, ertoe bijdragen dat rechtvaardigheid een van de pijlers wordt waarop de watertransitie gebaseerd wordt. Hoewel de caleidoscoop en het drieluik vooral tot stand zijn gekomen op basis van input van drinkwaterprofessionals, zijn deze ook voor andere actoren in de watersector relevant en door hen toepasbaar voor een rechtvaardige watertransitie.

Referenties

- Almassi, B. (2022). Climate Reparations, Compensation, and Intergenerational Restorative Justice. In B. Pali, M. Forsyth, & F. Tepper (Eds.), *The Palgrave Handbook of Environmental Restorative Justice* (pp. 201-222). Palgrave MacMillan.
- Brincat, S. (2015). Global Climate Change Justice: From Rawls' Law of Peoples to Honneth's Conditions of Freedom. *Environmental Ethics*, 37(3), 277-305.
- Buist, E., Dekker, G., & van der Eem, H. (2024). *Landelijke visie, strategie en uitvoeringsagenda voor de waterketen richting 2050*. Ambient. <https://unievenwaterschappen.nl/wp-content/uploads/Visie-en-strategie-waterketen-11-december-definitief.pdf>
- CentreErasmie. (2023). *John Rawls* [Podcast].
- De Kluizenaar, Y., Van de Heide, A., & Iedema, J. (2024). Verduurzaming als sociaal-maatschappelijke opgave. In L. Vermeij, Y. De Kluizenaar, M. Reijnders, & M. Coenders (Eds.), *Koersen op Kwaliteit van de Samenleving*. SCP.
- De Waal, F. (1998). *Van nature goed. Over de oorsprong van goed en kwaad in mensen en andere dieren*. Atlas Contact.
- Dordrecht.net. (2019). *Bezorgde Dordtenaren demonstreren tegen 'greenwashing' Dupont op Wantijpop*.
- EEA. (2024). *Just sustainability transitions. From concept to practice*.
- Fraser, N. (1996). *Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation* (The Tanner Lectures on Human Values, Issue).
- Fraser, N. (1997). *Justus Interruptus*. Routledge.
- Fraser, N. (1998). Social Justice in the age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, Participation. In F. A. u. B. Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung & -. Abteilung Organisation und Beschäftigung (Eds.). Berlijn: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung gGmbH.
- Fraser, N. (2024). *Democracy, Participation and Capitalist Crisis* [Interview].
- Fricker, M. (2007). *Epistemic Injustice. Power & the Ethics of Knowing*. Oxford University Press.
- Gebhart, W., & Feijten, P. (2022). *Mensbeelden bij beleid. Bewust worden, bespreken en bijstellen*. S. e. C. Planbureau.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice*. Harvard University Press.
- Gupta, J., Liverman, D., Prodani, K., Aldunce, P., Bai, X., Broadgate, W., Ciobanu, D., Gifford, L., Gordon, C., Hurlbert, M., Inoue, C. Y. A., Jacobson, L., Kanie, N., Lade, S. J., Lenton, T. M., Obura, D., Okereke, C., Otto, I. M., Pereira, L.,...Verburg, P. H. (2023). Earth system justice needed to identify and live within Earth system boundaries. *Nature Sustainability*, 6(6), 630-638. <https://doi.org/10.1038/s41893-023-01064-1>
- H2O. (2024). *Drinkwaterbedrijven verhogen tarieven in 2025: investeringen drijven de kosten op*.
- Harlan, S. L., Pellow, D. N., Timmons Roberts, J., Bell, S. E., Holt, W. G., & Nagel, J. (2015). Climate justice and equality. In R. E. Dunlap & R. Brulle, J. (Eds.), *Climate Change and Society. Sociological Perspectives* (pp. 127-163). Oxford University Press.
- Hickey, C., Meijers, T., Robeyns, I., & Timmer, D. (2021). The agents of justice. *Philosophy Compass*, Article e12770.
- HLNredactie. (2011, 9 februari 2011). Inheems protest tegen bouw dam in Amazone. *HLN*. <https://www.hln.be/buitenland/inheems-protest-tegen-bouw-dam-in-amazone~a1d4c533/>
- Horstman, K., & Dijkstra, I. (2024). De constructie van een 'domme doelgroep'. Gezondheidsongelijkheid en epistemisch onrecht in de publieke gezondheidszorg. *Tijdschrift voor Gezondheidszorg en Ethiek*, 34(2).
- Hulscher, S., Bovens, M., De Vries, A., Werner, G., Toom, V., & Wijnhuizen, E. (2023). *Rechtvaardigheid in klimaatbeleid. Over de verdeling van klimaatkosten* (WRR Rapport, Issue 106).

- Imani, S., Niksokhan, M. H., & Safari shali, R. (2025). Fair water re-allocation: Lessons learnt from the perception of Iranian policy-makers about distributive justice. *Journal of Hydrology*, 652, 132675. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.jhydrol.2025.132675>
- Kaika, M. (2004). Interrogating the Geographies of the Familiar: Domesticating Nature and Constructing the Autonomy of the Modern Home. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28(2), 265-286.
- Kanne, M. (2016). *Co-creatie van goede zorg. Ethische vragen, moreel beraad en normatieve professionalisering in de zorg en het sociaal werk*. [Dissertatie]. Eburon.
- Kanne, M., Keinemans, S., & De Jonge, E. (2020). Zorg(en) om een virus: een ethische reflectie op de betekenis van zorg in het Antropoceen. In CEG (Ed.), *Ethiek in tijden van corona*. Centrum voor Ethiek en Gezondheid.
- Lijster, T. (2022). *Wat we gemeen hebben. Een filosofie van de meenten*. De bezige bij.
- Mazzucato, M., & Zaqout, M. (2024). *Rethinking the global water challenge through a common good lens*. (Working Paper Series, Issue.
- McKee, E. (2025). Procedural Justice in Water Management: A Review. . *Water*, 2025(17), Article 1987.
- Nussbaum, M. C. (2021, 26 mei 2021). *How We Can Protect Animals: Martha Nussbaum's Ethical Revolution* Chicago, University of Chicago. <https://youtu.be/DM8LHc2Tkol?feature=shared>
- Pirolì, D. (2025). Climate Justice, Recognition, Pluralism *. *Brazilian Political Science Review*, 19, 19. <https://doi.org/10.1590/1981-3821202500010003>
- Puig de la Bellacasa, M. (2017). *Matters of care: speculative ethics in more than human worlds*. University of Minnesota Press.
- Ramose, M. (2017). *Ubuntu. Stroom van het bestaan als levensfilosofie*. (C. Kloos, Trans.). Ten Have.
- Rawls, J. (2006). *Een theorie van de rechtvaardigheid* (F. Bestebreurtje, Trans.). Lemniscaat. (A Theory of Justice)
- Robeyns, I. (2017). *Wellbeing, Freedom and Social Justice*. Open Book Publishers. <https://doi.org/https://doi.org/10.11647/OBP.0130>
- Robeyns, I. (2023). *Limitarisme. Pleidooi tegen extreme rijkdom*. De Bezige Bij.
- Robinson, S., & Carlson, D. (2021). A just alternative to litigation: applying restorative justice to climate-related loss and damage. *Third World Quarterly*
- Rossler, B. (2017). *Autonomie. Een essay over het vervulde leven*. (W. Visser, Trans.). Boom.
- Sandel, M. J. (2010). *Rechtvaardigheid. Wat is de juiste keuze?* Uitgeverij Ten Have.
- Schatzki, T. R. (2025). Agency. *Information and Organization*, 35(1), 100553. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.infoandorg.2024.100553>
- SER. (2025). *Naar een toekomstbestendige omgang met water* (Verdieping, Issue 25/01). S. E. Raad.
- Shklar, J. N. (2024). *Over onrecht* (T. Meynen, Trans.). ISVW Uitgevers.
- Van Aalderen, N., Brouwer, S., & Salmon, S. (2021). *Waterarmoede in Nederland: een verkenning* (BTO2021.040). KWR.
- van Aalderen, N., & van Dooren, N. (2024). *Transformatief Omgevingsmanagement*. BTO. [https://api.kwrwater.nl/uploads/2024/09/BTO-2024.059-Transformatief-omgevingsmanagement-\(OPENBAAR-Sept.-2024\).pdf](https://api.kwrwater.nl/uploads/2024/09/BTO-2024.059-Transformatief-omgevingsmanagement-(OPENBAAR-Sept.-2024).pdf)
- van Berkel, F., & van Alphen, H. (2022). *Een verkenning naar modellen en methoden voor het realiseren van meervoudige waardecreatie*. WiCE. [https://api.kwrwater.nl/uploads/2023/02/BTO-2022.053-Een-verkenning-naar-modellen-en-methoden-voor-het-realiseren-van-meervoudige-waardecreatie-\(WiCE\).pdf](https://api.kwrwater.nl/uploads/2023/02/BTO-2022.053-Een-verkenning-naar-modellen-en-methoden-voor-het-realiseren-van-meervoudige-waardecreatie-(WiCE).pdf)
- Van der Meer, T. (2018). De participatie-elite en de participatieparadox. *Stuk Rood Vlees*. Retrieved 5 februari 2025, from <https://stukroodvlees.nl/de-participatie-elite-en-de-participatieparadox/>
- Van der Zwaard, W. (2021). *Omwille van fatsoen. De staat van menswaardige zorg*. . Boom.
- Van Loon, E. (2022). Een zinvolle en uitvoerbare member check: hoe doe je dat? *KWALON*, 27, 220-222. <https://www.aup-online.com/docserver/fulltext/13851535/27/3/KWA2022.3.015.LOON.pdf?expires=1764856565&id=id&acname=guest&checksum=F04DD5A2224BACA08B06373099AE33C7>

- Van Voorden, D. (2019). *Water voor iedereen! Situatieschets van waterarmoede in België*.
- Verplaetse, J. (2008). *Het morele instinct. Over de natuurlijke oorsprong van onze moraal*. Nieuwezijds B.V.
- Visser, M. (2022). De vergeten lessen van Judith Shklar over leed, angst en onrecht.
<https://d66.nl/vanmierlostichting/artikel-door-martijn-visser-de-vergeten-lessen-van-judith-shklar-over-leed-angst-en-onrecht/>
- Walker, M. U. (2007). *Moral understandings. A feminist study in ethics*. Oxford University Press.
- Zwarteveen, M. Z., & Boelens, R. (2014). Defining, researching and struggling for water justice: some conceptual building blocks for research and action. *Water International*, 39(2), 143-158.
<https://doi.org/10.1080/02508060.2014.891168>

I Bijlagen

I.I Werkvormen

Workshop 1 Rechtvaardigheid als pijler van de watersector

Doel:

- Ophalen van spanningsvelden: zo breed mogelijk inventariseren, vanuit de dagelijks praktijk van deelnemers (dus inductief) welke spanningsvelden zij signaleren als het gaat om rechtvaardigheid in de watersector.

Agenda:

1400-1415	Welkom en introductie (bijeenkomst in bredere onderzoekscontext plaatsen)
1415-1430	Oefening 1: Intenties Deelnemers denken na over de vraag 'waarom ben je hier en wat hoop je te halen'? Deze intenties worden op een doelenbord geplaatst. Eén of twee deelnemers lichten plenair hun doelen toe.
1430-1450	Oefening 2a: Ophalen van spanningsvelden (pressure cooking) Deelnemers worden ingedeeld in 4 subgroepen van 5 personen. Zij denken over iedere vraag hieronder eerst 2 minuten zelf na en schrijven hun antwoord op post-its. Deze worden op posters geplakt en 3 minuten in de groep besproken. Een van leden van de subgroep bewaakt de tijd. 1) Waar krijg jij buikpijn van in je werk? (zo specifiek mogelijk, een casus die is voorgekomen bv) 2) Waar krijgen burgers (in jullie gebied) buikpijn van? (zo specifiek mogelijk: waar piekeren zij over?) 3) Waar krijgt het ecosysteem buikpijn van? Korte plenaire reflectie (5 minuten) : Waar komt de buikpijn vandaan, zien we verschillen in buikpijn?
1450-1510	Introductie in theoretische perspectieven op rechtvaardigheid: de rationele kant
1510-1520	Korte reflectie: leidt dit tot een andere kijk/aanvullingen op de spanningsvelden?
1520-1530	Korte pauze
1530-1545	Introductie in theoretische perspectieven op rechtvaardigheid: de relationele kant met aansluitend mindfulness oefening Na de theorie starten we muziek in. Onder begeleiding worden deelnemers uitgenodigd om zich een 'onrecht' uit hun nabije omgeving voor de geest te halen en hier vanuit het gevoel bij stil te staan. Deze oefening duurt max 5 minuten. Daarna vragen we de deelnemers om de volgende oefening te doen.
1545-1600	Oefening 2b: opvallen van spanningsvelden (vanuit buikpijn luisteroefening) Deelnemers lopen (in stilte en individueel) langs posters om te reflecteren op vraagstukken. Zij worden uitgenodigd om met (blauwe) post its aanvullingen te doen. Zijn er spanningsvelden die we over het hoofd zien? Die misschien ook in jouw organisatie of discipline over het hoofd worden gezien?
1600-1630	Gezamenlijke reflectie • Nabranders, vragen? • Welke 4-5 spanningsvelden vinden jullie de moeite waard om verder uit te werken? Criteria zijn: urgentie, lokalisatie en centrale thematiek • Wie is bereid tot een interview hierover?

I.II Interviewprotocol

Introductie

Allereerst dank voor medewerking aan dit interview! We doen deze interviews in het kader van ons onderzoek naar rechtvaardigheid in de watersector. Daarvoor hebben we al een theoretisch kader geformuleerd en een workshop gehouden waarin we vormen van onrecht in de watersector ophaalden. In september en oktober spreken we met professionals uit de drinkwatersector, om meer zicht te krijgen op die vormen van onrecht.

Dit interview zal ongeveer een uur tot max anderhalf uur duren, en we zullen diverse vragen stellen over rechtvaardigheid en de manier waarop jouw organisatie daarmee bezig is. Doel van ons gesprek is niet zozeer om meningen op te halen over wat rechtvaardig is, maar we willen zicht krijgen op mechanismen waardoor onrecht ontstaat. Als er vragen onduidelijk zijn, of als je ergens niet op kunt of wilt antwoorden dan willen we je vragen om dat aan te geven.

Wij zullen een rapport maken met een analyse van de interviews en daar ook over publiceren. Respondenten worden niet bij naam genoemd in publicaties. Om de analyse te vergemakkelijken willen we het gesprek graag opnemen:

Is dat akkoord?

(Recorder aan)

Ik heb zojuist over het doel van het onderzoek en interview verteld, en uitgelegd dat je naam niet genoemd wordt in publicaties over het project. De opname voor het interview is met jouw toestemming gestart. Deze opname wordt na afronding van het onderzoek vernietigd, maar een geanonimiseerd verslag van het gesprek zal 10 jaar bewaard blijven voor onderzoek door KWR. Heb je nog vragen over het onderzoek of bezwaren om mee te doen?

Professionele expertise respondent

- a) Waar houd jij je in je dagelijkse werk mee bezig? Wat voor werk doe je bij X?
- b) Wat is je expertise?
- c) Waarom heb jij interesse in dit interview en rechtvaardigheid? Of; wat is je motivatie om deel te nemen aan dit interview?

Verkenning van begrip rechtvaardigheid in watersector

Ik wil graag met je verkennen hoe jij rechtvaardigheid in de watersector ziet.

- a) Kun je om te beginnen vertellen wat (on)rechtvaardigheid voor jou betekent? Hoe zou jij rechtvaardigheid definiëren?
- b) Is er een situatie die nu meteen in je opkomt?
- c) En als we dan kijken naar rechtvaardigheid in de watersector: wat betekent een rechtvaardige watersector voor jou?
- d) Ervaar jij zelf weleens onrecht in jouw werk of juist in je rol als burger welke te maken heeft met de watersector? *(Ook hier kunnen we doorvragen: hoe merk je dat? Is dat een gevoel? Of zijn er andere signalen).*
- e) En krijg je wel eens iets mee van ervaringen van onrecht van anderen?
- f) Wat zie je als onrecht in de watersector? Misschien ook voorbeelden van rechtvaardigheid juist?
- g) Is rechtvaardigheid in jouw organisatie een thema waar aandacht voor is? Op wat voor manier? *(Dit kan ook impliciet zijn!)*

Doorvragen: Waarom voelt dat onrechtvaardig? Welke argumenten zijn er om dat onrecht te vinden?

Verdieping op het vraagstuk waterkwaliteit [of kwantiteit/besluitvorming]

In de workshop over rechtvaardigheid die wij hebben georganiseerd, hebben wij drie centrale thema's opgehaald. Graag zou ik samen met jou ontdekken hoe (on)rechtvaardigheid speelt ten aanzien van dit thema door verschillende kanten van dit thema te belichten of ontleden. Het gaat niet over je mening, maar over jouw ervaringen met onrecht in de watersector en hoe dat ontstaat. We zijn benieuwd om te horen hoe vanuit jouw organisatie te merken is dat dit onderwerp i.r.t. (on)rechtvaardigheid speelt.

Mechanismen

- a) Als je aan rechtvaardigheid en thema waterbeschikbaarheid/waterkwaliteit/ besluitvorming (kies er 1) denkt, kan je beschrijven wat op dit moment de belangrijkste kwesties (uitdagingen, dilemma's) zijn als het gaat om de beschikbaarheid van water?
- b) Zou je kunnen reflecteren op deze kwesties (dilemma's) vanuit een rechtvaardigheidsbril? Waarom relateert dit volgens jou aan rechtvaardigheid?
- c) Bij het thema waterkwaliteit, noemen deelnemers in de workshop diverse thema's die een relatie hebben tot onrecht. Ze noemen bijvoorbeeld dat vervuiling impact heeft op het vertrouwen van burgers in drinkwater, op hun gezondheid, maar ook op het ecosysteem, dat in zijn voortbestaan wordt bedreigd. Zijn deze thema's herkenbaar voor jou?
- d) Wat zie jij ten aanzien van dit thema gebeuren in de sector?
- e) Zijn deze subthema's volgens jou volledig of kunnen we samen nog een ander subthema identificeren? (Eventueel, als respondent zelf met voorbeelden komt, dan verderop plaatsen).

Verdieping op normen, waarden en handelingen

- a) Als we wat dieper in gaan op (sub)thema x, kan je iets vertellen over de manier waarop jullie op dit moment het [subthema] adresseren? Is er aandacht voor [het subthema] vanuit de organisatie? Hoe wordt er over het thema gedacht en wat wordt er aan gedaan?
- b) Zijn er algemene opvattingen over de wijze waarop jullie zouden moeten omgaan met subthema x?
- c) Wat zijn belangrijke waarden en normen voor jouw organisatie als het gaat om waterbeschikbaarheid/kwaliteit/besluitvorming?
- d) Zijn er richtlijnen, strategieën, regels of protocollen die bepalen hoe jullie met die waarde en normen omgaan? Kortom: zijn ze ergens in vastgelegd of blijven ze informeel?

Dilemma's

- a) Heb je het idee dat het lukt om volgens deze opvattingen, richtlijnen, strategieën of regels te handelen of te werken?
 - ii. Wat belemmert jullie om volgens deze waarden en normen te handelen of werken?
(Doorvragen op: diverse waarden en belangen die met elkaar op gespannen voet staan, misschien ook wel bedenkingen bij de opvattingen en normen die vigeren, gebrek aan moed, of praktische belemmeringen)
 - iii. En wat is juist behulpzaam?
- c. [andere stakeholders]
 - i. Zijn er volgens jou andere stakeholders – zoals burgers en/of natuur – die betrokken zijn of zouden moeten zijn bij dit subthema? Of; welke stakeholders zijn volgens jou betrokken bij het thema?
 - ii. Kan je beschrijven wat hun belang is?
 - iii. Is er in de organisatie ook aandacht voor wat deze stakeholders belangrijk vinden in deze kwestie?

d. Als het gaat om waterkwaliteit zijn er een aantal duidelijke opvattingen in de sector aanwezig. In de workshops werd bijvoorbeeld genoemd dat de vervuiler op moet draaien voor de kosten van vervuiling. Is dit herkenbaar voor jou? Kan je uitleggen wat jij ziet gebeuren in de sector ten aanzien van dit vraagstuk? Zijn er nog waarden of opvattingen in de sector die moeilijk te realiseren zijn (voorbeelden: de gebruiker betaalt)? Of belangen die nu in de kwaliteitskwestie over het hoofd worden gezien? Tegelijkertijd wordt geconstateerd dat dat niet altijd gebeurt, en sterker nog, dat de watersector zelf ook als vervuiler gezien kan worden ivm lozingen van reststromen.

Beleving van onrecht

- a. Als we weer vanuit de rechtvaardigheidsbril reflecteren op het vraagstuk van waterkwaliteit, wordt er op dit moment onrecht ervaren over dit vraagstuk, binnen of buiten jouw organisatie? Signaleer jij onrecht? Waarom? En door of voor wie? Wat is de rol van het drinkwaterbedrijf of jouzelf tot deze kwestie? (in hoeverre vindt je dat jullie) (on)rechtvaardig handelen?
- b. Hoe komt het dat dit onrecht bestaat? Wat zouden de oorzaken hiervan zijn?
- c. Hoe zouden anderen dit onrecht ervaren? Staat jouw organisatie open voor ervaringen van onrecht? Worden die ergens opgehaald?
- d. Hoe wordt er in jouw organisatie naar deze ervaringen gekeken? (*Doorvragen op: mensbeelden, natuurbeelden, visies op macht en machtsongelijkheden*)

Reflectie op rol en posities (agency) in het onrecht

- a. Als het gaat om rechtvaardigheid in de omgang met onze waterkwaliteit, kan het beter? En zo ja, waarom gebeurt het niet?
- b. Wat is de rol van het drinkwaterbedrijf of jouzelf in deze kwestie? (Zowel formele rol als gevoelde rol)
- c. In hoeverre voelen jullie/voel je de verantwoordelijk om een bijdrage aan een rechtvaardige watersector te leveren?
- d. Welke andere actoren dragen volgens jouw organisatie verantwoordelijkheid over de (on)rechtvaardigheid die we bespraken? Zijn deze verantwoordelijkheden genoeg geformaliseerd?
- e. Het viel ons in de workshop op dat deelnemers een vrij calcurend en rationeel mensbeeld hadden. Ze denken dat burgers, maar ook andere actoren, te veel vanuit hun eigenbelang denken in plaats vanuit een gezamenlijk belang. Daarnaast hebben ze zorgen over de besluitvaardigheid van de sector. Juist in dat complexe samenspel van belangen vragen ze zich af: wie neemt de juiste besluiten? Is dit herkenbaar voor jou?
 - i. Kan je uitleggen wat jij ziet gebeuren in de relatie tussen particulier belang en algemeen belang?
 - ii. Wie zijn volgens jou de voornaamste actoren om waterrechtvaardigheid te realiseren? \
 - iii. Wat zou er moeten gebeuren om die actoren ook verantwoordelijkheid te laten nemen.

Opvatting over verbetering t.a.v. de onrechtvaardigheden

Tot slot: waar is volgens jou behoefte aan in de watersector als het gaat om rechtvaardigheid van de watertransitie?

Nog aanvullingen? Bedanken etc.